

herdenken

Aandachtspunten bij het organiseren
van een herdenking kort na schokkende
gebeurtenissen, rampen en calamiteiten

herdenken

Aandachtspunten bij het organiseren
van een herdenking kort na schokkende
gebeurtenissen, rampen en calamiteiten

colofon

uitgave Impact, partner in Arq

opdrachtgever Ministerie van Veiligheid en Justitie

auteur Dr. J.C. Holsappel

met medewerking van Drs. J.C.M. Netten & dr. M.L.A. Dückers

vormgeving Burobraak, Arjan Braaksma & Ena Kasumovic

drukwerk Impressed

ISBN 978- 90- 78273-09-7 / NUR 740

© 2012 IMPACT, PARTNER IN ARQ

Het gebruik van de inhoud van deze handreiking als toelichting of ondersteuning in artikelen, boeken en scripties is toegestaan, mits de bron duidelijk wordt vermeld. Deze uitgave is te bestellen bij Impact en ook beschikbaar op de website van Impact: www.impact.arq.org

impact

inhoud

Inleiding	7	
herdenking of niet? afwegingen vooraf	9	0
projectteam Kernteam (16), Partners (17), Rollen en taken in de uitvoering (18), Omgaan met rollen en verantwoordelijkheden verschillende overheden (19)	15	1
posities en condities Betekenis en belang (22), Doelen (23), Terminologie (24), Doelgroepen (25), Participatie (26), Karakter (29), Locatie (30), Moment (31)	21	2
vorm en inhoud van het programma Duur (34), Programma onderdelen (34), Variatie (35), Sprekers en presentatie (36), Diversiteit (37), Ritueel en symboliek (39), Taal (41), Muziek (43)	33	3
voorbereiden en organiseren Locatie (46), Protocollen (50), Draaiboek (52), Programmaboekje (53), Ontvangst (52), Catering (53), Psychosociale hulpverlening (54)	45	4
communicatie Uitnodigen (56), Afspraken maken met de media (59), De omgeving informeren (61)	55	5
evaluatie en afronding Afronden (64), Evalueren (64), Zorg voor eigen ambtenaren (65)	63	6
verder met herdenken Rampplek en monument (68), Periodieke herdenkingen (73)	67	7
bronnen Interviews (74), Literatuur (74), Expertise en advisering (75).	74	
bijlage 1 Van start	76	
bijlage 2 Programma	77	
bijlage 3 Locatie	78	
bijlage 4 Media	79	

inleiding

Een drama heeft zich voltrokken. De crisisorganisatie is geactiveerd. Ontzetting en verdriet verspreidt zich over het land en al gauw klinkt de roep om een herdenking of maken mensen zich op voor een stille tocht. Op welke manier kan een gemeente hier het beste mee omgaan?

In deze handreiking vindt u een overzicht van aandachtspunten bij de organisatie van een officiële herdenking na een schokkende gebeurtenis, calamiteit of ramp en veel praktische tips en handvatten. De tips zijn gebaseerd op ervaringen uit de praktijk. Voor het samenstellen van de handreiking zijn interviews gehouden met professionals die betrokken waren bij de organisatie van herdenkingen naar aanleiding van de Bijlmerramp, het Koninginnedagdrama, de Poldercrash, de schietpartij in Alphen aan den Rijn, de Tsunami en de vliegramp bij Tripoli. Ook spraken we met getroffen en nabestaanden die aan deze herdenkingen hebben deelgenomen en met predikanten die als geestelijk verzorger bij de ramp betrokken waren. Daarnaast is literatuuronderzoek uitgevoerd en is audiovisueel materiaal van eerder genoemde herdenkingen geanalyseerd. Zowel in het begin- als in het eindstadium van het schrijven van de handreiking is de tekst besproken in een klankbordgroep van deskundigen (zie ‘expertise en advisering’) die zich vanuit uiteenlopende perspectieven met dit onderwerp bezighouden.

In deze handreiking worden zo kennis en ervaring die al is opgedaan bij elkaar gebracht. Daarbij is vooral aandacht voor de verbinding tussen de organisatorische aspecten en de belevingsaspecten. In de praktijk blijkt dit namelijk het punt waarop het vaak wringt: een herdenking brengt mensen bij elkaar met verschillende religieuze en culturele achtergronden, die op uiteenlopende wijze en in verschillende mate betrokken zijn (geweest) bij de ramp. Bij het organiseren van een herdenking is het daarom belangrijk dat er rekenschap gegeven wordt van de verschillen in verwachtingen en wensen die dat met zich meebrengt. Doordat er altijd een grote (tijds)druk op de organisatie ligt, krijgen praktische zaken veel aandacht. Door ook op dit punt eerdere ervaringen te vertalen naar concrete stappen en tips, zorgt deze handreiking ervoor dat niet in elke situatie het wiel opnieuw hoeft te worden uitgevonden.

Leeswijzer

Voordat de organisatie van een herdenking van start gaat, is er altijd een voorfase, hier aangeduid als hoofdstuk 0, waarin de beslissing genomen wordt of er een herdenking moet komen, en wie deze gaat organiseren. Hoofdstuk 0 biedt inzicht in de factoren die een rol spelen en in de afwegingen die zij met zich mee brengen. Daarna volgen de hoofdstukken grotendeels de logische fasen in het organisatieproces: het vormen van een projectteam, het vaststellen van het kader (doelen, doelgroep, moment), het opstellen van het programma, het voorbereiden van alle praktische aspecten, evaluatie en afronding en mogelijk de discussie over een monument en periodiek herdenken. Aan communicatie is een apart hoofdstuk gewijd; dit is zeer belangrijk en loopt uiteraard door het hele proces heen. Als bijlagen vindt u checklists voor de start, het programma, de locatie en het omgaan met de media. Op deze manier helpt de handreiking om structuur aan te brengen in de grote hoeveelheid werk die in een korte en chaotische tijd verzet moet worden om de herdenking tot in de puntjes te regelen.

0

herdenking of niet? afwegingen vooraf

Spontane initiatieven

0

Tegenwoordig ontstaan na een incident of ramp vaak direct tijdelijke monumenten; plekken waar mensen samenkomen om bloemen, briefjes, knuffels etc. neer te leggen. Ook zoeken mensen hun toevlucht in kerkgebouwen waar ze een kaarsje kunnen aansteken of vormen zich lange rijen bij een condoleanceregister. Op internet worden digitale condoleance-registers geopend en getekend en mensen delen hun meeleven en verdriet via twitter, hyves of facebook. Op dergelijke plekken waar mensen, fysiek of virtueel, samenkomen, ontstaan ook ideeën voor een stille tocht of een herdenking.²⁷ De (lokale) overheid komt dan voor de beslissing te staan of ze dit moet faciliteren, organiseren of bundelen en geheel in eigen hand zal nemen.

Er is geen standaard protocol op te stellen dat vastlegt hoe hiermee omgegaan dient te worden. Geen initiatief is hetzelfde; op zichzelf is herdenken een ‘neutraal’ instrument, dat niet per definitie wenselijk of onwenselijk is of voorbehouden is aan officiële instanties, maar wordt ingekleurd door de groepen en belangen die spelen en de boodschappen die uitgedragen worden.²⁶ Over het algemeen is het goed om initiatieven te monitoren en actief te ondersteunen; ze vormen een uitlaatklep en verbinden mensen.

De gemeente moet in elk geval de leiding overnemen als:

- de nabestaanden er hinder van ondervinden. Het kan voor hen niet wenselijk zijn en het gevoel geven dat de samenleving ‘met hun verdriet aan de haal gaat’.¹⁸ Voor nabestaanden is het belangrijk dat er één centrale bijeenkomst is waar ze elkaar kunnen ontmoeten en niet drie of vier ‘herdenkingen’ waar ze geacht worden aanwezig te zijn.¹⁰
- tegenstellingen of spanningen er juist mee op de spits worden gedreven, er vijandelijkheden of nieuwe dreigingen door ontstaan.
- het dermate massale manifestaties worden dat er extra zorg besteed dient te worden aan de veiligheid.¹¹

De vraag om een herdenking: factoren die een rol spelen⁴

0

Een herdenking moet qua vorm, locatie, inhoud en representativiteit een afspiegeling zijn van de omvang en betekenis van het verlies voor de samenleving.¹¹ De publieke perceptie van een ramp wordt bepaald door een combinatie van onderstaande factoren; zij beïnvloeden de mate waarin iets aandacht krijgt en hoe mensen reageren en handelen.

Impact

Hoeveel mensen zijn direct of indirect getroffen? (Direct getroffen: doden, nabestaanden, gewonden en hun familie en vrienden, hulpverleners, getuigen. Indirect getroffen: mensen die te maken krijgen met gevolgen van de ramp, zoals schaarste van middelen, werkloosheid, evacuatie, angst etc.). Hierbij gaat het niet alleen om aantallen; ook bepalend is in hoeverre het een homogene groep is (afkomstig uit één familie, of bijvoorbeeld één school, één culturele of religieuze groepering) of niet.

Nabijheid

Er is grotere vraag naar een herdenking wanneer er sprake is van geografische en psychologische nabijheid; een schietpartij in het winkelcentrum twee straten verderop is voor veel mensen indringender dan een aardbeving in een ver land: “Het komt dan ineens wel heel dichtbij”. Als het gaat om ‘gewone’ mensen, op ‘gewone’ plekken (“ik had het kunnen zijn”) is er sterke identificatie en zijn mensen eerder geneigd tot publiek rouwen dan bij bijvoorbeeld een sekte die massaal zelfmoord pleegt of mensen die overlijden in risicovolle situaties die ze bewust opzochten.

Tijdsverloop

Wanneer de gebeurtenis of ramp zelf een korte tijd bestrijkt, zorgt dat voor grote verbondenheid in rouw. Een officiële herdenking is dan een markeerpunt; vanaf dan probeert men het gewone leven weer op te pakken. Bij een grotere tijdsperiode (bijvoorbeeld bij een epidemie of identificatieprocessen die veel tijd in beslag nemen) is één markeerpunt moeilijk te plannen. Een herdenking is in dat laatste geval sterk geconcentreerd op de direct getroffen; in de samenleving is de rust dan al weer enigszins weergekeerd.

Natuurlijke of menselijke oorzaak

Natuurrampen hebben (onder andere) consequenties op spiritueel niveau: ze roepen een gevoel op van overmacht, oneerlijkheid, mogelijk kwaad-

0

heid jegens God. Wanneer de ramp veroorzaakt is door mensen, roept dat kwaadheid jegens anderen op – zowel jegens de dader als mogelijke verantwoordelijken (er wordt direct naar zondebokken gezocht). Factoren die hier nauw mee samenhangen, zijn de mate van intentionaliteit, de mate van voorspelbaarheid en de mate waarin de gebeurtenis voorkomen had kunnen worden. Ook als er een schuldige kan worden aangewezen, maakt het nog uit of iemand bewust op de ramp aanstuurde, een fout maakte of nalatig is geweest.

Maatschappelijke waardering

Factoren als ras, leeftijd, sociale klasse, positie, rol en afkomst, bepalen de maatschappelijke waardering. Hoe hoger die is, hoe meer uitingen van publieke rouw. Kinderen, jonge mensen, beroemde mensen (artiesten, politici) die een voortijdige dood sterven, roepen heel veel op. Wanneer mensen met status of charisma getroffen zijn, maakt dit dat de gebeurtenis bovendien des te meer aandacht krijgt in de media.

Media-aandacht

Media spelen een zeer cruciale rol; nieuwsmedia tonen beelden van rouwende mensen en instrueren het publiek zo als het ware wat een acceptabele houding is.¹ Journalisten koppelen de rouwrituelen aan sociale waarden, zoals gemeenschappelijkheid en gerechtigheid. Zij geven juist in die eerste periode vaak stem (dus autoriteit!) aan de ‘gewone mensen’. Het plaatje dat zij selecteren of creëren kan een minderheid betreffen of een vertekend beeld geven, maar het bepaalt het kader voor wat mensen zien als ‘nationale rouw’.¹⁵ Via sociale media bereiken mensen elkaar en kan een initiatief in korte tijd enorme proporties aannemen.

Wie is verantwoordelijk voor het organiseren van een herdenking?

Een vuistregel is:

Als de gebeurtenis zich op gemeenteniveau heeft afgespeeld en de slachtoffers komen overwegend uit dezelfde gemeente, is de gemeente verantwoordelijk voor de organisatie van de herdenking.

0

Uiteraard zijn daar uitzonderingen op en moet elke situatie apart bekeken worden:

- Na kleinere incidenten zoals een familiedrama, een auto-ongeluk of een brand, of bij schokkende gebeurtenissen met een homogene groep getroffen, is het gewoonlijk de buurt, vriendengroep, kerk of school die de organisatie van een stille tocht op zich neemt. De gemeente kan daarbij faciliterend optreden door vergunningen af te geven, een route af te zetten, zorg te dragen voor de veiligheid. Soms is het nodig dat de gemeente de organisatie overneemt, maar voor de invulling terugvalt op de initiële initiatiefnemers.
- Ook als er door de bevolking zelf al initiatieven voor bijvoorbeeld een stille tocht ontplooid zijn, kan het toch goed zijn om ook een officiële herdenking te organiseren. Het wordt gezien als een vorm van erkenning en het kan een manier zijn om als overheid betrokkenheid en daadkracht te tonen en de rust in de samenleving weer enigszins terug te laten keren. De herdenking helpt dan om emoties van angst, verontwaardiging, boosheid, protest, wantrouwen jegens de overheid etc. te kanaliseren en te bezweren.
- In sommige gevallen kunnen die emoties echter zo hoog oplopen, dat men geen vertrouwen meer heeft in het College van B en W en de gemeente geen geloofwaardige initiatiefnemer is voor de herdenking. In dergelijke gevallen kan de opdracht om een herdenking te organiseren worden gegeven aan een andere partij, zoals geestelijk verzorgers (bijvoorbeeld luchthavenpastoraat of justitiepastoraat), een (plaatselijke) Raad van Kerken of een welzijnsorganisatie.
- Een onduidelijke situatie kan ook ontstaan wanneer de ramp of schokkende gebeurtenis wel plaatsvindt op het grondgebied van een gemeente, maar de slachtoffers (in verschillende plaatsen) daarbuiten wonen. In dergelijke gevallen kunnen de processen in reactie op de ramp als uitgangspunt genomen worden. Wanneer daarbij veel betrokkenheid is getoond vanuit de gemeente, zowel van overheid als burgers, en er contact is opgebouwd met de getroffen, kan het door

0

- alle partijen als goed ervaren worden wanneer de gemeente ook de herdenking organiseert.
- Of er nu beslist wordt dat er wel een herdenking moet komen of toch niet, bedenk dat een goede mediastrategie onontbeerlijk is. Zorg voor eenduidige en frequente woordvoering. Afwezigheid van daadkracht en empathie vanuit de overheid zorgt niet alleen dat er meer (tegen) initiatieven ontstaan, het zorgt er ook nog eens voor dat ze relatief veel aandacht krijgen.²⁰ Maak daarom de achtergrond van de beslissing duidelijk. Overweeg ook zorgvuldig wat het juiste moment is voor het bekendmaken van de plannen om een herdenking te organiseren. Soms is het nodig dit al in een vroeg stadium te doen, om de rust enigszins te bewaren. Het kan echter ook te vroeg zijn, bijvoorbeeld als nog niet alle slachtoffers bekend zijn.
 - Bij rampen die mensen uit het hele land treffen, is de landelijke overheid (Nationaal Crisis Centrum) de aangewezen initiatiefnemer.

1

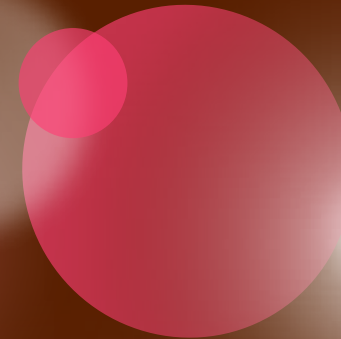
projectteam

Kernteam

Partners

Rollen en taken in de uitvoering

Omgaan met rollen en verantwoordelijkheden
verschillende overheden

Kernteam

Het kernteam kan bestaan uit:

Functie binnen team	Rol/taken in de voorbereiding
Projectleider (proces, strategisch)	Houdt overzicht, stuurt het team aan en heeft volledige beslissingsbevoegdheid. Het is daarom bij voorkeur iemand van de eigen organisatie/van de eigen ambtenaren. Over all aanspreekpunt, lijn naar de burgemeester. In bijlage 1 vindt u een profielschets van de projectleider.
Producent (strategie en inhoud)	Verantwoordelijk voor de inhoudelijke invulling van het programma; uitnodigingenbeleid, keuze locatie, sprekers, muziek, rituelen.
Facilitair manager (organisator)	Coördineert locatie, logistiek, catering etc. maakt organisatorische draaiboek.
Protocolmanager (protocol)	Onderhoudt contact met de protocolafdelingen van hoogwaardigheidsbekleders, ceremonieel protocol, gastvrijheid, bejegening, vlagprotocol.
Communicatiespecialist (communicatie)	Voor alle (corporate) communicatie rond de herdenking, o.a. uitnodigingen formuleren, contact en afspraken met de media, voorlichting, aanleveren informatie website.
Secretarieel medewerker (lijsten, registratie)	Stelt lijsten samen van genodigden, houdt deze bij, verzorgt uitnodigingen en verwerkt de reacties daarop.

IV, V, XII

Een klein (kern)team waarvan de leden zich volledig kunnen focussen op de herdenking, is efficiënter dan een groot team waarbij de taken wel meer verdeeld zijn, maar uitgevoerd moeten worden naast andere taken. Ondanks het feit dat er wel eens bedenkelijk wordt gekeken naar de middelen en mensen die er nodig zijn voor de organisatie van een herdenking of een bezoek van een politicus of van H.M. de Koningin, is het meestal geen verspilling van inzet, tijd of middelen; er is nu eenmaal altijd een politieke dimensie en het is belangrijk om leiderschap en solidariteit te tonen.¹¹ Maak daarom de teamleden helemaal vrij voor de herdenking. Vanwege grote tijdsdruk en sterke belangen is *commitment* erg belangrijk.^{III, XII}

Partners

Het kernteam vanuit de verantwoordelijke organisatie (gemeente) kan worden aangevuld met partners vanuit diverse andere organisaties:

Thema	(mogelijke) partners
Openbare orde en veiligheid	Politie, Brandweer, Dienst Koninklijke en Diplomatieke Beveiliging (DKDB)
Hulpverlening	GHOR, GGD, Slachtofferhulp, Rode Kruis
Media	Media die de bijeenkomst filmen, schrijvende en fotograferende pers. Zie hoofdstuk 5.
Coaching, advies, uitvoering	Monuta team bijzondere uitvaarten

De eerste reactie op een ramp gaat vaak gepaard met het opzoeken van traditioneel religieuze plekken als kerken.¹¹ Latente religieuze gevoelens kunnen bovenkomen. Kerken (en in specifieke gevallen ook moskeeën en tempels) kunnen zo op een heel natuurlijke manier een rol spelen in het tegemoet komen aan de behoefte aan gemeenschap, herdenken, steun en troost.^{VII} Ook horen pastores of geestelijk verzorgers veel verhalen waardoor ze goed weten wat de gevoelens zijn en wat er speelt. De (lokale) Raad van Kerken, een platform religie en samenleving, een dienst geestelijke verzorging of religieuze instanties die betrokken zijn bij de opvang van getroffenen kunnen daarmee een waardevolle partner zijn in de voorbereiding, zonder dat de herdenking daardoor automatisch een religieus karakter krijgt.^{VIII} Ook kunnen zij, zonder dat ze meevertegenwoordigd worden in het team, wel geraadpleegd worden, bijvoorbeeld op het punt van symboliek en ritueel.

Getroffenen of belangenorganisaties van getroffenen van andere (vergelijkbare) rampen zijn ook een belangrijke bron voor advies en informatie. Zij kunnen worden geraadpleegd zonder dat ze onderdeel van het team worden.

Wees duidelijk in de keuzes wie er betrokken worden en wie niet. Als er op dit punt al toezeggingen zijn gedaan die niet waargemaakt kunnen worden, geef daar dan duidelijkheid over aan de betreffende partij.^{VII}

Waarschijnlijk heeft de burgemeester in het kader van de crisis al contact gehad met het Nederlands Genootschap voor Burgemeesters. Anders kan dag en nacht kosteloos contact worden opgenomen (070 373 8080). Vanuit hun ervaring en netwerk kunnen zij ook adviseren ten aanzien van het betrekken van partners in de organisatie van de herdenking.

Begin met het vaststellen van rollen en verantwoordelijkheden, zowel voor de kernteamleden als voor de partners. Geef ook aan welke partners wanneer bij vergaderingen aanwezig moeten zijn.

Het kernteam komt dagelijks één tot twee keer samen. Tijdens die bijeenkomsten bespreek je de stand van zaken (bijvoorbeeld aan de hand van een actielijst), signaleer je problemen en neem je beslissingen.^{IV, XII}

Rollen en taken in de uitvoering

Als de dag van de herdenking (bijna) aanbreekt, moet de organisatie kantelen van voorbereidend naar uitvoerend. Daarbij zijn in elk geval de volgende rollen onmisbaar:

Rol	Taken
Ceremoniemeester	bewaakt tijd en draaiboek, heeft de regie over operationele zaken
Floor manager	verantwoordelijk voor de faciliteiten en logistiek binnen de locatie
Area manager	verantwoordelijk voor de faciliteiten en logistiek buiten de locatie
Persbegeleider	instrueert, controleert en begeleidt pers

Dit kunnen (deels) leden van het kernteam zijn, maar het is ook goed om dit over te dragen en kernteamleden aanwezig te laten zijn als gastheer en trouble shooter. Spreek daarbij duidelijk af wie de uiteindelijke inhoudelijke regie heeft.

Omgaan met rollen en verantwoordelijkheden verschillende overheden

- Bij een ramp op gemeentelijk/regionaal niveau zijn ook landelijke politici er vaak snel bij om hun medeleven te betuigen, met slachtoffers te spreken of de rampplek te bezoeken. Enerzijds kan deze aandacht waardevol zijn voor de getroffen, anderzijds kan het ook gauw te veel worden of legt hun aanwezigheid extra druk op een toch al zwaar belaste organisatie. Het is dus goed om dit (in overleg) te beperken en ook duidelijke afspraken te maken, bijvoorbeeld ten aanzien van communicatie.^{IV} Soms geven politici antwoord op vragen van de media terwijl ze niet volledig op de hoogte zijn of daarmee afwijken van de uitgezette communicatiestrategie. Dit veroorzaakt ergernis en ruis en kan in het ergste geval getroffen kwetsen. Spreek de betreffende politici er persoonlijk op aan (niet via de media!) en benoem het in termen van bevoegdheden en niet als ergernis.
- Durf bij het uitnodigen voor de herdenking selectief te zijn; sommige hoogwaardigheidsbekleders vinden het vooral zelf belangrijk dat ze erbij zijn, terwijl ze in feite formeel niet betrokken zijn. Kies vooral mensen waarvan het voor de getroffen relevant is dat ze er zijn.^{III, V}
- Als er een landelijk georganiseerde herdenking is, komt het voor dat burgemeesters een kleine lokale herdenking houden voor de getroffen uit hun gemeente. Dit hoeft elkaar niet uit te sluiten, ga wel altijd uit van de behoefte van de getroffen zelf en zorg dat er wel afstemming en overleg plaatsvindt.

1

2.

posities en condities

Wat is het belang van de herdenking?

Welk(e) doel(en) dient de herdenking?

Hoe kan de herdenkingsbijeenkomst worden aangeduid?

Welke doelgroepen zijn er te onderscheiden?

Welke mate van participatie wordt van de doelgroepen verwacht?

Welk karakter krijgt de bijeenkomst?

Waar kan de herdenking plaatsvinden?

Wanneer kan de herdenking plaatsvinden?

Betekenis en belang van de herdenking

Een herdenking is op verschillende manieren van belang. Verschillende doelgroepen hebben verschillende behoeften. Daarom is het goed om bewust na te denken over doel en doelgroep en dit vervolgens consequent als referentiekader te blijven gebruiken voor beslissingen ten aanzien van de vorm en de inhoud van het programma.

Getroffenen

Het belangrijkste is voor hen de ontmoeting met elkaar en met de hulpverleners die ter plaatse waren, en de mogelijkheid hun verdriet en ervaringen te delen. Ook de ontmoeting met H.M. de Koningin wordt over het algemeen sterk gewaardeerd. Daarnaast is ook de bemoediging en erkenning vanuit de samenleving van belang. ^{II, VI, IX, XIV}

Hulpverleners

Voor hen is de ontmoeting met nabestaanden waardevol. Het is een manier om hun emotionele betrokkenheid te uiten. Daarnaast is de erkenning en waardering voor hun werk belangrijk.

Omgeving:

De vraag om een herdenking komt veelal vanuit de (lokale) gemeenschap en indirect betrokkenen. Voor hen is de herdenking op verschillende manieren van belang:

- 1 Het is een vorm van betekenisvol handelen in een chaotische situatie. Het geeft het gevoel iets te kunnen doen, het is een manier om symbolisch grip op de situatie te ervaren.
- 2 Het biedt de mogelijkheid om solidariteit te tonen met de getroffen en, hen te ondersteunen en hen symbolisch weer op te nemen in de samenleving.
- 3 Het vestigt en bevestigt gemeenschapsgevoel doordat het uitdrukking geeft aan herstel van de gemeenschappelijke waarden die in het incident of door de ramp aangevallen zijn (bijvoorbeeld geweldloosheid, veiligheid, verantwoordelijkheid, respect etc.).
- 4 De herdenking kan voor de omgeving een overgangsmoment zijn: het is de markering van een periode van collectieve rouw waarna het gewone leven weer zoveel mogelijk opgepakt kan worden. ^{V, XI, 27}

Doelen vaststellen

De verschillen in betekenis overziend, is duidelijk dat het doel van een herdenking niet altijd vanzelfsprekend hetzelfde is of enkel af te doen is met 'het herdenken van de slachtoffers'. ³³

Neem een moment de tijd om over het doel van de herdenking na te denken en dit ook te expliciteren, zodat binnen de projectgroep en partners duidelijkheid ontstaat over de richting.

In de hectiek lopen de dingen vaak zoals ze verlopen en het karakter van de herdenking hangt dan af van toevallige contacten en informele ontmoetingen. Even de tijd nemen om een doel vast te stellen kan in het vervolg van het proces tijd besparen, omdat het in criteria voorziet en helpt om gericht mensen te benaderen (en anderen niet), of aanbod van hulp of medewerking te beoordelen.

Hulpvragen om een doel te formuleren, zijn bijvoorbeeld:

Wat moeten de deelnemers beleven tijdens de herdenking?

Bijvoorbeeld: gedeeld verdriet, (h)erkenning, bezinning, afscheid, verbinding met anderen, persoonlijke aandacht, terugkijken, vooruitkijken, kwetsbaarheid, strijdbaarheid, troost, etc.

Welk effect moet de herdenking op de deelnemers hebben?

Bijvoorbeeld: bemoediging, contacten met andere getroffen en, overzicht, acceptatie, ervaring van erkenning en betrokkenheid vanuit de overheid, etc.

Welke functie heeft de herdenking in de samenleving?

Bijvoorbeeld: markering collectieve rouwperiode, bezwering van angst, samenbindende werking, negativiteit/protest ombuigen, vertrouwen in de overheid terugwinnen, etc.

“We besloten een plechtigheid te organiseren vanuit onze eigenheid met drie doelstellingen: het betoon van piëteit aan de overledenen, het bieden van een mogelijkheid tot rouwverwerking aan de nabestaanden en het bijdragen aan wederzijdse betrokkenheid tussen verschillende groepen deelnemers aan de plechtigheid.”

(Justitiepastor Fred van Iersel: 'Tussen piëteit en politiek : terugblik op de rouwplechtigheid van Schiphol-Oost')

Terminologie

2

Doel en karakter van een bijeenkomst voor getroffen en anderen, komen onder andere tot uitdrukking in de naamgeving. Het is daarom belangrijk om in de communicatie direct en consequent de juiste termen te hanteren. Voor een bijeenkomst waarin de namen genoemd worden van de dodelijk getroffen, wordt de aanduiding rouwbijeenkomst of (vaker) herdenking gebruikt. *Rouwbijeenkomst* is een passende term in die zin dat de bijeenkomst vaak kort na de ramp plaatsvindt en een manier is om gezamenlijk uitdrukking te geven aan emoties. Het wordt echter vaak als een zware term ervaren. De aanduiding *herdenking* drukt uit dat het ook een vorm van eerbetoon aan de overledenen betreft. Daarbij kan nog onderscheid gemaakt worden tussen een herdenkingsdienst, wat een meer kerkelijke ondertoon heeft, en het neutralere ‘herdenkingsbijeenkomst’. In de media wordt de term ‘herdenking’ al snel aangewend voor een bijeenkomst na de ramp. Dat betekent dat de keuze voor een andere aanduiding vraagt om consequente en duidelijke communicatie. Er ontstaan makkelijk misverstanden wanneer een kerkdienst, gebedsdienst of informatiebijeenkomst ook de wereld ingaan als een herdenking.^{vii}

Doelgroepen

De genodigden kunnen in verschillende doelgroepen worden verdeeld.

Een indeling die meestal gemaakt wordt, is:

- 1 Nabestaanden en hun familierechercheurs
- 2 Gewonden en hun familie
- 3 Hulpverleners die ter plekke waren, eventueel identificatieteam
- 4 Betrokken gemeentambtenaren (crisisteam)
- 5 Vertegenwoordigers van levensbeschouwelijke stromingen betrokken bij opvang
- 6 Hoogwaardigheidsbekleders, bijvoorbeeld:
 - Leden Koninklijk Huis
 - Leden van de Regering
 - Volksvertegenwoordigers/parlementariërs
 - Commissaris van H.M. de Koningin
 - College van Burgemeester en Wethouders van de getroffen gemeente(n)
 - Ambassadeurs van de landen van herkomst van eventuele buitenlandse slachtoffers
- 7 Directeur(en) betrokken bedrijf of bedrijven
- 8 Vertegenwoordiging hulpverlenersorganisaties

2

Ten aanzien van het uitnodigen van hoogwaardigheidsbekleders is het altijd zoeken naar een goede balans; te veel is niet goed (dan gaat alle aandacht naar hen uit in plaats van naar de nabestaanden en getroffen), maar te weinig ook niet, want dat kan overkomen alsof er weinig belang aan de herdenking wordt gehecht. In elk geval mag het nooit ten koste gaan van het aantal beschikbare plaatsen voor direct betrokkenen.

Beslis daarnaast hoe je omgaat met de volgende doelgroepen:

- 1 Psychosociale hulpverleners (bijv. van Slachtofferhulp, Rode Kruis); beslis van tevoren duidelijk welke rol zij hebben wanneer ze uitgenodigd worden: zijn ze er dan als professional om opvang en hulp te bieden, of zijn ze er als mens die ook dicht op de ramp heeft gestaan?

- 2 Vrienden/kennissen/school/wijk/woonplaats van getroffen en. Meestal is het onmogelijk om hen in de zaal te nodigen. Wel kunnen er mogelijkheden gecreëerd worden dat zij (samen) de herdenking kunnen volgen via een scherm. Scholen kunnen zelf een herdenking organiseren of vrij geven om de herdenking thuis te volgen.
- 3 Pers. Getroffen en stellen het niet op prijs als er veel pers aanwezig is. Binnen kunnen door één mediastation opnamen worden gemaakt die vervolgens aan andere media ter beschikking kunnen worden gesteld. Bedenk welke rol lokale pers eventueel zou kunnen spelen. Buiten kan een persvak gemaakt worden (zie verder hoofdstuk 5 communicatie).

Kinderen verdienen apart aandacht. Afhankelijk van hun leeftijd en mate van betrokkenheid bij de ramp, kunnen ze actief betrokken worden (bijvoorbeeld in rituelen) of opgevangen worden in een aparte ruimte waar ze kunnen spelen en tekenen. Als er veel kinderen direct betrokken zijn, kan zelfs overwogen worden een speciaal kinderprogramma aan te bieden.^{VII}

Participatie

Getroffen en

Het heeft een grote meerwaarde om getroffen en in een vroeg stadium te betrekken bij het opstellen van het programma. In veel gevallen is het sowieso goed om met hen te overleggen of er een herdenking moet komen. Verder kunnen ze gevraagd worden naar hun wensen ten aanzien van het karakter van de bijeenkomst, sprekers, muziek en ritueel.^{VIII} Vaak zijn enkele getroffen en zelf bereid om te spreken.

Geef de inhoud van het programma zo veel mogelijk vorm met en vóór de doelgroep. Laat hiervan de muziekkeuze, teksten, bijdrages, speeches en de religieuze lading afhangen.

In de praktijk gebeurt het tot nu toe weinig dat getroffen en van te voren gehoord worden. Reserves die hiertegen bestaan, zijn:

We weten niet hoe we hen kunnen bereiken.

Gewoonlijk is er voor elke betrokken familie een contactpersoon, bijvoorbeeld in de vorm van een familierechercheur of een medewerker van Slachtofferhulp. Via de contactpersoon kan hen gevraagd worden welke wensen er zijn. Ook de aankondiging van de herdenking die meestal nog voorafgaat aan de uitnodiging kan vergezeld gaan van deze vraag.

We moeten snel beslissingen nemen, dit kost te veel tijd.

Getroffen en realiseren zich wel dat de tijd kort is. Ze zullen geen onmogelijke dingen vragen. Brainstormen en zoeken naar sprekers en muziek moet toch; dan zijn goede ideeën welkom. Bovendien wordt het zo in elk geval echt hun herdenking.

Iedereen wil toch iets anders, we kunnen nooit aan alles gehoor geven en dan stellen we mensen teleur.

Nabestaanden waarderen het heel erg als hen gevraagd wordt mee te denken. In de praktijk blijkt ook dat lang niet iedereen daadwerkelijk met ideeën komt en dat de paar ideeën die er wel komen goed te combineren zijn.^{II,VI, IX, X, XIV, 31, 36}

Je moet getroffen en in deze periode niet met zoiets lastigvallen.

Meestal is de herdenking in de eerste plaats voor hen bedoeld, dus afstemming kan ook voor hen een belangrijke meerwaarde hebben. Hoe goed bedoeld ook, na een ramp hoef je mensen geen dingen uit handen te nemen die ze best zelf zouden kunnen. Het is juist goed om een beroep te doen op hun zelfredzaamheid en besluitvaardigheid en hen een gevoel van controle te geven.³ Inderdaad zal niet iedereen er aan toe zijn om mee te denken of tijdens de herdenking te spreken, maar ze zijn dan ook vrij om niet te reageren. Vragen zonder druk kan altijd en wordt erg gewaardeerd.

“Wat ik ervaren heb, is dat een lotgenotencontact binnen de setting van een herdenking heel belangrijk is. Laat mensen spreken. Vraag of men behoefte heeft mee te bedenken; wie vind je belangrijk dat er bij is, wie moet een uitnodiging hebben. (...) Vanuit persoonlijke ervaring denk ik “het overkomt je, als zoiets ingrijpend gebeurt is dat traumatisch, maar tegelijkertijd wordt een kracht aangeboord. Mensen weten wat ze willen. En mensen die het niet weten hoeven niets, maar dat kunnen ze aangeven.”

(Jannie van der Tuin, nabestaande en getroffene Tsunami)

2

“Listen to the loved ones. Listen to what they want. Listen to their hopes. Honor and respect their feelings. Accommodate their requests and keep them safe and protected from invasive media, religious leaders, and politicians.”

(Earl E. Johnson in Disaster Spiritual Care)

Samenleving

Ook vanuit de samenleving zal aanbod komen van groepen die willen meewerken, zoals koren, muziekgroepen, schoolklassen of buurtverenigingen. Of hun deelname gewenst is, hangt af van het doel en het karakter van de bijeenkomst. Stel op basis daarvan duidelijke grenzen. Eventueel is het mogelijk om een kort filmpje te maken dat in beeld brengt wat er leeft in een buurt, dorp of stad naar aanleiding van het incident (zie bijvoorbeeld de herdenking in Alphen aan den Rijn). Op die manier is het mogelijk om iets van de betrokkenheid van de samenleving te tonen en het is beheersbaar en binnen de tijd te houden.

Het karakter van de bijeenkomst

Nauw samenhangend met doel en doelgroep, is het karakter van de bijeenkomst. Besef dat getroffen en erg gevoelig zijn voor de uitstraling die de herdenking heeft; overleg waar mogelijk.

Keuzes die bijvoorbeeld gemaakt moeten worden, zijn:

- Besloten; open toegankelijk; besloten maar uitgezonden op tv; besloten en te volgen op groot scherm buiten het gebouw³⁶
- Enkele hoogwaardigheidsbekleders; een grote groep hoogwaardigheidsbekleders; leden van het Koninklijk Huis
- Traditioneel; klassiek; modern; een mix van stijlen
- Geen levensbeschouwelijke component; interreligieus ritueel; multireligieus ritueel; vertegenwoordiger(s) levensbeschouwelijke stroming als spreker⁹
- Aandacht voor individuele getroffenen; aandacht voor getroffenen als groep
- Wie wordt herdacht: onschuldige slachtoffers; alle slachtoffers, ook verantwoordelijke; alleen Nederlandse slachtoffers; alle slachtoffers wereldwijd^{VII. 36}

2

Het belangrijkste criterium is dat het karakter past bij de doelgroep(en). Die zijn vrijwel nooit volledig homogeen. Benoem de verschillen en kijk in hoeverre deze perspectieven in de herdenking verwerkt kunnen worden.

“[Een interreligieuze opzet] lag voor de hand: alle overledenen hadden een godsdienstige achtergrond. Het waren katholieken, een protestant, oosters orthodoxe gelovigen en moslims. De stroming die de teksten leverde was verantwoordelijk voor de juistheid en passende aard van de tekst, volgens criteria van de eigen stroming. Een multireligieuze voorbereidingscommissie integreerde en redigeerde in twee avondvullende sessies de elementen.”

(Justitiepastor Fred van Iersel: 'Tussen piëteit en politiek: terugblik op de rouwplechtigheid van Schiphol-Oost)

Locatie

Belangrijk is dat er zo snel mogelijk een goede locatie wordt gevonden. Criteria voor de locatie zijn in elk geval:^{v, 24}

- Zitplaatsen voor alle genodigden. De zaal moet wel goed vol komen. Met een kleine groep in een veel te grote zaal vinden veel mensen naar. Een zekere mate van intimiteit is ideaal.
- Overdekt
- Sanitaire voorzieningen
- Goed bereikbaar
- Voldoende parkeergelegenheid
- Goed te beveiligen
- Extra ruimtes voor opvang en gesprek, ontmoeting voor- en achteraf, ontvangst hoogwaardigheidsbekleders, kinderopvang
- Catering mogelijk
- Sfeervolle en zorgvuldige inrichting
- Verschillende ingangen
- Een zekere status of reputatie. Een onbekend achterafzaaltje kan alle kwaliteiten van een goede locatie hebben, maar wekt een verkeerde indruk van het belang dat er aan gehecht wordt.

Een aspect dat ook een rol kan spelen in de keuze van de locatie, is de *nabijheid van de rampplek*. Als het mogelijk is om bij de plek zelf nog bloemen te leggen of stil te zijn, wordt dit vaak als waardevol ervaren.^{lv} Wanneer het een plek is die echter zo snel mogelijk weer ‘gewoon’ gebruikt moet gaan worden, zoals een station of winkelcentrum, is het vaak raadzaam om afstand te scheppen van die plek om zo te zorgen dat deze minder beladen raakt. Wel is het goed om bij een lokaal incident de herdenking in diezelfde gemeente te houden, ook al zijn er mogelijk slachtoffers uit andere gemeenten. Bij een ramp die Nederland overstijgt, is vooral de centraliteit en bereikbaarheid van de plek van belang.

Wanneer er grote betrokkenheid is vanuit de gemeenschap, is het goed om buiten de locatie een mogelijkheid te creëren waar mensen de herdenking via een scherm kunnen volgen of om naar de locatie te lopen in een stille tocht waaraan iedereen deel kan nemen.^{l, v, xi, xii}

Moment

De herdenking vindt gewoonlijk vrij kort na de ramp plaats. *Voorwaarde is dat de uitvaarten allemaal geweest zijn.*^{30, 31} Dit zet veel druk op de organisatie, maar blijkt in de praktijk goed te zijn omdat de herdenking een cruciaal schakelmoment vormt in de overgang van de fase van collectieve rouw en crisisorganisatie naar de fase waarin de samenleving weer terugkeert naar de gewone patronen.

- Soms kan het niet zo snel, bijvoorbeeld omdat lang onzeker is wie de ramp overleefd hebben, uitvaarten niet op korte termijn kunnen plaatsvinden, of mensen nog in levensgevaar verkeren in het ziekenhuis. Het is dan raadzaam om een inschatting te maken wanneer de berging en identificatie afgerond zou kunnen zijn en een herdenking te plannen die zo dicht mogelijk op de gebeurtenis staat.²⁴ Zowel voor de samenleving als voor de nabestaanden is het prettig wanneer er niet te veel tijd tussen zit. Wanneer dat niet lukt, is het beter om de herdenking eventueel op een ander moment te houden, maar zeker niet langer dan een jaar na dato.
- Het is wenselijk om, als het om welke reden dan ook langer duurt, dit wel via een persoonlijke boodschap aan de getroffen en te laten weten, bijvoorbeeld “We zijn bezig met een herdenking, maar willen wachten tot alle doden geïdentificeerd zijn.” Daarnaast is het goed om die boodschap ook via de media te verspreiden. Voorkom echter dat getroffen en het via de media vernemen.
- Het exacte moment kan worden vastgesteld in overleg met de locatiebeheerder en met H.M. de Koningin of hoogwaardigheidsbekleders die zondermeer aanwezig dienen te zijn.
- Zodra het moment bekend is, kan een draaiboek geconcretiseerd worden. Per dag kan nu worden aangegeven wat er geregeld moet zijn.²⁴

3

vorm en inhoud van het programma

Duur

Onderdelen van het programma

Variatie

Sprekers en presentatie

Culturele en religieuze diversiteit

Ritueel en symboliek

Taal

Muziek

Duur

Het ontmoeten van lotgenoten is voor getroffen en vaak de belangrijkste reden om naar een herdenking te gaan. Ook een eventuele informele ontmoeting met H.M. de Koningin of andere leden van het Koninklijk Huis stellen zij op prijs. Het is dus belangrijk dat daar ruim de tijd voor is. Het beste is om dit na afloop van het officiële programma te plannen, zodat eventuele uitloop mogelijk is.^v De timing hiervan is namelijk nauwelijks te regisseren; het komt de sfeer niet ten goede wanneer dit koste wat het kost wel geprobeerd wordt.

Voor het inhoudelijke programma van de herdenking zelf is een duur van drie kwartier tot een uur een goede richtlijn. Houd er rekening mee dat het emotioneel (en voor gewonden ook fysiek) intensief kan zijn.

Onderdelen van het programma

De herdenking als ceremonie vormt een kader waarbinnen emoties beleefd, gekanaliseerd en zichtbaar gemaakt kunnen worden. Het biedt structuur te midden van de chaos die de ramp met zich meebrengt. Die structuur houdt bijvoorbeeld in dat er een aantal vaste onderdelen zijn. Deelnemers kunnen van tevoren zien wat er komt in een programma-boekje; tevens wordt elk onderdeel aangekondigd door de dagvoorzit(s)ter. De zekere mate van voorspelbaarheid brengt rust en het verbindt.²⁵

Onderdelen van het programma kunnen zijn:

- Aankondiging van de onderdelen door een dagvoorzit(s)ter
- Toespraak bestuurder (minister of minister-president, burgemeester)
- Toespraak ambassadeur (indien van toepassing)
- Toespraak (familie van) getroffene
- Bezinnend aspect, bijvoorbeeld een gedicht of kort woord van een geestelijk verzorger
- Noemen van de namen van de overledenen
- Stilte
- Ritueel
- Muziek
- Eventueel andere vormen van kunst: poëzie, filmbeelden of fotocollage

Variatie

Bij het samenstellen van het programma is begrenzing heel belangrijk:

- Er komen wellicht diverse aanbiedingen om te spreken of te musiceren, maar er moeten duidelijke grenzen getrokken worden.^{viii,xii} De belangrijkste criteria daarbij zijn doel en karakter van de bijeenkomst die je van te voren hebt vastgesteld en de wensen van de doelgroep(en). Meestal betekent het dat er niet meer dan drie of vier toespraken zijn.
- Ten aanzien van het programma moeten tijdig beslissingen worden genomen omdat andere onderdelen ervan afhangen (programma-boekjes ontwerpen en drukken, aankleding podium, speeches etc.). Het is misschien mogelijk om te werken met alternatieve scenario's, maar over het algemeen geldt gewoon dat input (van niet-getroffenen) die nog binnenkomt na de vaststelling van het programma te laat is.²⁴

Daarnaast is afwisseling, het vinden van de juiste 'mix' essentieel:

- Geef zo veel mogelijk gehoor aan initiatieven vanuit getroffen zelf. Toespraken van hoogwaardigheidsbekleders zouden tot een minimum beperkt moeten worden. Door de deelnemers worden deze veelal ervaren als formaliteit; niet onbelangrijk, maar van een andere orde.^{ii,vi}
- Wissel de toespraken af met muziek, beelden en poëzie. Zorg ook daarin voor variatie, bijvoorbeeld verschillende muziekstijlen. Het is goed als ook de mate van intensiteit daarmee varieert; alleen maar treurige, stemmige muziek verzwaart het geheel. Moderne en meer traditionele vormen kunnen naast elkaar gebruikt worden.³¹ Neem ook hierbij weer het beoogde doel en karakter van de bijeenkomst en de diversiteit van de doelgroep als uitgangspunt.
- Cruciaal is dat er een mooie balans ontstaat tussen identiteit/eigenheid van de overledenen en hun families enerzijds en generaliseerbaarheid (ze zijn getroffen door dezelfde ramp, er is een gemeenschap waar ze zich in opgenomen mogen voelen).

3 Sprekers en presentatie

- Zoek voor de presentatie van het programma een professionele dagvoorzit(s)ter. Het moet iemand zijn die op de achtergrond blijft en zich neutraal (maar niet zakelijk) opstelt.^{v, viii}
- Houd er rekening mee dat de dagvoorzit(s)ter veel heen en weer loopt over het podium. Om te voorkomen dat het geloop steeds te horen is, zou een lopertje gelegd kunnen worden.^{xiv} Ook kan het goed zijn de dagvoorzit(s)ter een plek tussen de coulissen te geven, zodat hij of zij minder heen en weer loopt en snel en soepel kan aansluiten bij de onderdelen.
- De toespraak door overheidsvertegenwoordiger(s) moet warmte en betrokkenheid uitstralen. Mogelijk is degene die formeel de eerst aangewezen persoon zou zijn, hiertoe niet in staat, bijvoorbeeld door compromitterende omstandigheden of persoonlijkheidsfactoren. In dergelijke gevallen is het goed om te kijken of iemand anders aangezocht kan worden als spreker.^{xv}
- Een herdenkingsceremonie heeft ook een expressieve functie²⁵: het helpt betrokkenen om emoties te ervaren en te uiten. Nabestaanden of getroffen en die willen spreken, zouden hiertoe dan ook de kans moeten krijgen. Het is aan te raden om, als een nabestaande spreekt, deze goed te begeleiden (ontvangst, uitleg, oefenen, na afloop even napraten e.d.).³¹
- Als er getroffen en spreken, overleg dan van te voren waar zij willen zitten. Het is praktisch wanneer ze niet te ver van het podium zitten, maar het kan voor hen vervelend zijn als ze daardoor geïsoleerd zijn van de groep mensen met wie ze naar de herdenking zijn gekomen. Kijk of er dan meer mensen van de groep om hen heen kunnen zitten zodat ze elkaar kunnen troosten en ondersteunen.
- Denk als alternatief voor nabestaanden als spreker ook aan mensen die eerder in een vergelijkbare situatie hebben gezeten; bijv. nabestaande van een vliegcrash. Mensen hebben veel behoefte aan herkenning en kunnen sterk worden geraakt door de woorden van iemand die ervaren heeft wat ze nu doormaken. Getroffen en van andere rampen kunnen zo ook als een soort rolmodel fungeren: ze laten zien dat het mogelijk is om levenskracht te behouden en het leven op de één of andere manier weer op te pakken.^{ix, x}
- Laat alle sprekers hun toespraak uitschrijven en check de teksten van tevoren op lengte, onjuistheden, gevoeligheden en afstemming op elkaar.^{v, viii}

- Maak duidelijke afspraken over de voertaal en regel zo nodig tolken en/of tolkentelefoons.

Culturele en religieuze diversiteit

Een veelgehoorde uitspraak naar aanleiding van de vraag hoe om te gaan met culturele en/of religieuze diversiteit, is: “Als je het één ruimte geeft, waarom het ander dan niet?” Vervolgens wordt die uitspraak op twee manieren uitgelegd: de één zegt: “dan moeten we alles doen en dan wordt het te veel, dus we vermijden elk specifiek religieus of cultureel element.”^{iv, viii} De ander zegt daarentegen: “dan proberen we dus ook overall evenveel aandacht aan te geven.”¹ Geen van beide is per definitie goed of fout; ook hier geldt weer: wat het beste is, hangt af van de achtergrond van de getroffen en.

Enkele overwegingen daarbij zijn:

- Als er (op verzoek van nabestaanden) wel aandacht wordt besteed aan de religieuze dimensie, kan dit beperkt blijven tot de religies die onder de getroffen en vertegenwoordigd zijn. Laat niet omwille van politieke correctheid alle religies aan bod komen. Religieus ritueel heeft betekenis in de context van een gemeenschap en traditie. Het is leeg als het alleen uitgevoerd wordt om een representatieve reden.²⁷ Focus dus op de nabestaanden en op de betrokkenheid van de gemeenschap(en) waarin zij zich bewegen.
- Wanneer er sprake is van verschillende religieuze achtergronden, is het goed om als organisator kennis te nemen van gebruiken en gevoeligheden rondom dood en rouw. Betrek hiertoe vertegenwoordigers van de betrokken stromingen. Ook geestelijk verzorgers in zorginstellingen zijn hiermee veelal bekend en kunnen worden geraadpleegd.
- In plaats van een multireligieus programma waarbij meerdere levensbeschouwelijke stromingen aan bod komen, kan er ook gekozen worden voor een interreligieuze insteek, waarbij wordt gewerkt met rituelen, woorden en symbolen die voor mensen met verschillende achtergronden betekenisvol zijn. Ook hierbij geldt dat het alleen relevant is wanneer de getroffen en inderdaad uiteenlopende religieuze achtergronden hebben en dus alleen die achter-

gronden meegenomen moeten worden die ook werkelijk vertegenwoordigd zijn.²¹

- Een herdenking waarin alles wat neigt naar religie of spiritualiteit buiten de deur is gehouden, kan als vlak of kil overkomen.³⁰ Opstaan voor een religieuze dimensie in het programma betekent niet dat de herdenking gevuld wordt met lange gebeden en onbegrijpelijke rituelen. Er zijn veel creatieve, subtiele vormen die voor iedereen, ongeacht religieuze achtergrond, een meerwaarde kunnen hebben, zoals een gedicht, een gezongen gebed, een korte formule ter ondersteuning van het ritueel etc.^{18, 27}
- In dit opzicht kan gebruik gemaakt worden van de rituele competentie van vertegenwoordigers van betrokken geloofsgemeenschappen. Wees niet bang om hen te raadplegen en te betrekken bij de organisatie; zij begrijpen heel goed dat in de gegeven situatie geen preek van hen verwacht wordt en dat het in de eerste plaats gaat om troost en medeleven bieden en niet om mensen hun overtuiging opleggen.¹⁸
- Ook verschillende culturen kunnen gerepresenteerd worden in bijvoorbeeld beeld en muziek en hoeven niet noodzakelijkerwijs door een spreker te worden vertegenwoordigd. Laat getroffen zelf met ideeën komen en/of toets ideeën bij vertegenwoordigers van de beoogde cultuur.

Ritueel en symboliek

Een ritueel dat in elk geval niet mag ontbreken, is het noemen van de namen van de overledenen. Het is een heel belangrijk onderdeel waarin het spanningsveld tussen identiteit en collectiviteit zichtbaar wordt. Iemand's naam verwijst bij uitstek naar zijn of haar identiteit. Het noemen van de naam stelt iemand weer even present.^{8, 32} Het samen noemen van de namen van de verschillende slachtoffers beschrijft de overledenen echter niet alleen als personen, maar ook als onderdeel van een groep. De ramp geeft hun overlijden een kader. In het noemen van de namen ligt ook erkenning.^{8, 32}

Het is dan ook van groot belang dat het noemen van de namen zeer zorgvuldig gebeurt:

- Neem een duidelijk gemarkeerd moment voor het noemen van de namen. Leid het moment goed in en markeer het door bijvoorbeeld een stiltemoment, het plaatsen van bloemen, stenen of kaarsen, of door iedereen op te laten staan als teken van respect.^{xiii}
- Controleer van te voren bij de nabestaanden de uitspraak en de spelling van de naam.ⁱⁱⁱ
- Vraag ook hoe ze willen dat iemand genoemd wordt: met de officiële namen, met de roepnaam, of met de voorletters? Als je er liever één lijn in wilt trekken, kies er dan voor om de voornaam en achternaam te noemen: alleen voorletters is te afstandelijk. De naam maakt het persoonlijk, het brengt iemand dichtbij.^{xiii}
- Betrek nabestaanden in het ritueel, laat hen bijvoorbeeld een kaars aansteken, een steen neerleggen of een bloem plaatsen.
- Symboliek is heel belangrijk; dynamiek daarin ook. Vaak wordt vuur (kaarsen) gebruikt, een krachtig symbool omdat het zo veel betekenissen heeft en beweeglijk, ongrijpbaar is. Let op dat het symbool niet te statisch wordt; identieke bloemstukken bijvoorbeeld hebben weinig symbolische kracht. Als je iets met bloemen wilt doen, vraag dan bijvoorbeeld nabestaanden naar de favoriete bloemen van de overledene en maak unieke stukken. Dat geeft de overledenen in elk geval symbolisch een identiteit in het geheel. Ook kunnen bloemen neergezet of neergelegd worden bij het noemen van de namen. Daarbij is het goed om ook over de kleur te overleggen; kleuren hebben uiteenlopende (soms tegengestelde!)

betekenis in verschillende culturen.

- Andere symbolen die interpretatie vanuit veel verschillende perspectieven toestaan, zijn bijvoorbeeld: licht, aarde, water, stenen, cirkels, vogels, vlinders (meestal gebruikt bij overleden kinderen), ballonnen of bomen.^{9,32} Kies echter niet 'zomaar' iets; overleg altijd met betrokkenen en/of deskundigen wat de betekenis van het symbool voor de specifieke doelgroep kan zijn.
- Objecten die gebruikt worden en/of waarop de naam staat, kunnen na afloop aan de betrokkenen meegegeven worden. Veelal heeft dit een belangrijke meerwaarde. Bedenk echter ook welke problemen dit kan opleveren (bijvoorbeeld ruzie over wie het mee mag nemen). Trek hier van te voren een duidelijke lijn in; als mensen hiervan willen afwijken, is dat hun zaak.^{xiv}

3

Bijzonder waardevol bij herdenken is dat er een *stiltemoment* is.³² Eén minuut is in deze gevallen gebruikelijk (twee minuten is voorbehouden aan de 4 mei herdenking), dit kan ingeleid en afgesloten worden door middel van muziek. Tijdens het stiltemoment staan de aanwezigen.

Denk na over mogelijkheden om ruimte te geven voor eigen ritueel binnen het kader van de herdenking. Bij de herdenking van de vliegramp bij Tripoli konden nabestaanden bijvoorbeeld een herinnering, foto of rouwkaart op een bord in de foyer bevestigen, waardoor een soort tijdelijk monument ontstond. In de bijeenkomst kan hier aandacht aan gegeven worden of er kunnen foto's van genomen worden die beschikbaar worden gemaakt voor de nabestaanden. Wat het plan ook wordt, communiceer in elk geval van tevoren heel duidelijk wat de bedoeling is en wat er na de bijeenkomst mee gebeurt, om verkeerde verwachtingen en teleurstellingen te voorkomen.^{ix}

Taal

Het is belangrijk dat sprekers persoonlijk, echt en betrokken overkomen. Daarom is het goed om ze vrij te laten in wat ze zeggen. Vraag hen echter wel om hun toespraak uit te schrijven en aan de organisatie te laten lezen.

Let bij het lezen op lengte, omissies en overlap en op de volgende aandachtspunten:

Ongevoelig spreken over gevoelige onderwerpen

Daarbij gaat het zowel om dingen die wel gezegd worden als om de dingen die verzwegen worden terwijl iedereen wel verwacht dat ze genoemd worden, bijvoorbeeld excuses, verantwoordelijkheid nemen en het bedanken van de hulpverleners. Waak ook voor eenzijdige aandacht voor 'positieve aspecten' (saamhorigheid, aandacht voor thema) van de ramp en niet voor het verdriet en de vragen.¹⁰ De rauwheid van rouw mag niet genegeerd worden.

Emoties van de overlevenden

De aandacht gaat bij een herdenking al gauw vooral uit naar de overledenen en hun nabestaanden, maar er zijn ook vaak overlevenden aanwezig, met hun eigen beleving van de ramp en de emoties die daarbij komen kijken: opluchting, trauma, heldengevoel of juist het gevoel van falen en schuld.⁸ Zij moeten ook verder na de ramp, misschien met blijvend letsel of een handicap. Soms kunnen lang niet alle overlevenden erbij zijn, omdat ze nog in het ziekenhuis liggen of moeten revalideren. Het is dan goed om ook hen een hart onder de riem te steken en steun te betuigen; mogelijk ook als zaal met bijvoorbeeld een applaus (Volendam). Ook hier is sensitiviteit nodig: het (overdreven) complimenteren of prijzen van overlevenden kan nabestaanden kwetsen.

Uitspraken die niet waar gemaakt kunnen worden

Vanuit de wens om troost en bemoediging te bieden, worden soms uitspraken gedaan als "We laten jullie nooit vallen", "Er staan altijd mensen klaar om u te ondersteunen". Daarmee wekken sprekers verwachtingen die ze niet waar blijken te kunnen maken, omdat het buiten hun verantwoordelijkheid valt of omdat getroffen en er een ander beeld bij hebben dan degene die de woorden uitsprak. Dit kan achteraf veel teleurstelling en frustratie veroorzaken of op het moment dat de uitspraken gedaan worden al scepsis oproepen of ongeloofwaardig overkomen. Let ook op

3

uitspraken die misschien niet als belofte bedoeld zijn, maar wel zo opgevat kunnen worden. Zeker zinnen die beginnen met “Er moet...” of “Er dient...” zijn niet handig en kunnen beter vermeden worden. De suggestie wordt er mee gewekt dat er actie zal worden ondernomen, terwijl hier niemand verantwoordelijk voor gemaakt wordt.^{XIV}

Feitelijke details

Het kan overbodig lijken om details als datum, tijdstip, plaats, aantallen, vluchtnummers etc. te noemen. Het zijn echter cruciale details die verbonden zijn geraakt met de slachtoffers en als het ware symbolen zijn geworden voor de ramp. Voor getroffenen is het daarom vaak belangrijk dat ze wel genoemd worden.^{XIV, 27} Uiteraard is het van groot belang dat de details correct worden benoemd.

Benoemen van de overledenen

De overledenen dienen benoemd te worden als personen, niet in abstracte bewoordingen of als ‘lichamen’.^{XIV, 11} Wanneer namen of nationaliteiten genoemd worden, noem ze dan allemaal concreet, niet voorbeeldgewijs; dit wekt de suggestie dat anderen vergeten worden of minder belangrijk zouden zijn.

‘Verwerken’ of ‘doormaken’

Wees voorzichtig met het in de mond nemen van termen als ‘verwerking’ of ‘afsluiting’. Het suggereert een proces met een einde. Rouwen is een proces met pieken en dalen en het is zelfs de vraag of er altijd een einde aan komt. Alternatief is bijvoorbeeld dat mensen rouw ‘doormaken’ of verdriet ‘beleven’. Ook (goedbedoelde) dooddoeners als ‘tijd heelt alle wonden’ helpen mensen niet.¹⁸

Muziek

Muziek wordt vaak beschouwd als cesuur in het programma; een moment ter verwerking, een begeleiding van de overgang naar het volgende programmaonderdeel. Gewoonlijk functioneert het ook goed op die manier, maar vergeet niet dat muziek ook een onderdeel op zichzelf is, dat zelf ook emoties verwoordt, oproept en/of structureert. In de muziek kunnen dingen ‘verwoord’ worden die met taal niet gezegd kunnen worden. Wees daarom zeer zorgvuldig in de muziekkeuze. Kies in elk geval voor kwaliteit en kijk of in de muziek ook recht gedaan kan worden aan de diversiteit van de genodigden.^{V, XII} Wees zuinig met zware, treurige ‘begrafenis-muziek’.

4

voorbereiden en organiseren

Locatie: veiligheid, toegankelijkheid,
ruimte en voorzieningen, zaal en techniek

Protocollen

Draaiboek

Ontvangst

Catering

Programmaboekje

Psychosociale hulpverlening

Locatie

Het is noodzakelijk om, zodra de locatie bekend is, te beschikken over enkele plattegronden waarop (on)mogelijkheden zichtbaar zijn en, wanneer nodig, afspraken gevisualiseerd kunnen worden.

Veiligheid ²⁴

- De gemeente is verantwoordelijk voor de veiligheid in het publieke domein. Gemeente en politie zullen op dit gebied nauw samenwerken. De politie zal bij aanwezigheid van H.M. de Koningin, hoogwaardigheidsbekleders of als de situatie erom vraagt een dreiginginschatting maken en met een passende aanpak komen.
- Veiligheid in en om het gebouw is de verantwoordelijkheid van het projectteam, samen met de eigenaar/beheerder van de accommodatie. Dit kan worden uitbesteed aan een beveiligingsbureau.
- De brandweer zal een veiligheidsinspectie verrichten.
- Zodra de locaties voor de bijeenkomst en het parkeren vastgesteld zijn, moeten direct de nodige vergunningen worden aangevraagd bij gemeente, brandweer en/of politie. Ook als de gemeente zelf de organiserende partij is, is het zaak om de vergunningen snel en goed te regelen.
- Ga na of er een evacuatieplan is en wie bij een eventuele evacuatie de leiding heeft. Stel indien nodig een eigen plan op.
- Zorg dat er een EHBO-team beschikbaar is (mogelijk is er een BHV team van de locatie, overleg anders met bijvoorbeeld GHOR) en een rustige plek die als EHBO-post kan worden ingericht.
- Overleg met de politie en (indien relevant) met de adjudant van H.M. de Koningin welke diensten er ingeschakeld moeten worden bij de beveiliging. Afhankelijk van de omstandigheden valt bijvoorbeeld te denken aan de Dienst Koninklijke en Diplomatieke Beveiliging (DKDB), Rijks Beveiligings Organisatie (RBO), Koninklijke Marechaussee (KMar) of de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTb).
- Kies met hen een beleid voor de beveiliging van de locatie voorafgaand aan de herdenking en tijdens de herdenking zelf. Het is van belang dat dit beleid gehandhaafd wordt en dat de procedures voor alle betrokkenen duidelijk zijn. Zichtbare beveiliging kan, zeker na een ramp die de beleving van veiligheid aantast, geruststellend werken. Bij zeer sterke uitbreiding van de beveiliging kan dit echter

ook omslaan in een gevoel van dreiging, angst, onwerkelijkheid of, in sommige gevallen, boosheid: ten opzichte van de ramp lijkt het allemaal nogal ‘achteraf’. ^{VI} Besteed daarom aandacht aan communicatie over de beveiligingsprocedures en breng waar mogelijk de mate van zichtbaarheid terug.

- Bij verhoogde dreiging is één van die procedures de screening van al het aanwezige personeel. Het is daarom aan te raden al vroeg te beginnen met het bijhouden van iedereen die rond en tijdens de herdenking een functie vervult. Vergeet ook de leden van het kernteam niet. Ook journalisten en cameramensen moeten geregistreerd zijn. Laat weten dat iedereen zich moet kunnen legitimeren en zorg voor badges voor iedereen.
- Genodigden zullen zich in geval van verhoogde dreiging op de bewuste dag eveneens moeten kunnen legitimeren. Vermeld dit duidelijk in de uitnodiging.

Toegankelijkheid ^{24, 36}

- Het is ideaal als de locatie meerdere ingangen heeft, zodat de verschillende doelgroepen (nabestaanden, getroffen/hulpverleners, hoogwaardigheidsbekleders) op verschillende plekken op een bij hun situatie passende manier ontvangen kunnen worden. Voorkom wel dat getroffen het idee krijgen dat zij via een achteringangetje worden binnengeloodst, terwijl de hoogwaardigheidsbekleders uitgebreid ontvangen worden bij de hoofdingang.
- Gebouw, zaal en voorzieningen moeten goed toegankelijk zijn met een rolstoel.
- Zorg dat mensen zich van te voren niet druk hoeven te maken over het vinden van een parkeerplek. Maak een helder parkeerplan waarin in elk geval terugkomt:

Parkeerlocaties en pendeldiensten.

- Bij een grote herdenkingsbijeenkomst moet er rekening gehouden worden met (extra) parkeergelegenheid. Wanneer de parkeergelegenheid gescheiden is van de locatie waar de herdenkingsbijeenkomst plaatsvindt, moeten de genodigden nog van de parkeergelegenheid naar de locatie worden vervoerd, bijvoorbeeld met pendelbussen. Zorg voor voldoende pendelbussen en communiceer het duidelijk

naar de genodigden, zodat ze rekening houden met de extra reistijd.

- Eventueel gereserveerde parkeerplaatsen
 - Plaats voor persvertegenwoordigers
 - Toezicht op parkeerplaats
 - Bewegwijzering naar de parkeergelegenheid: overleg indien nodig met ANWB en Rijkswaterstaat. Eventueel kunnen ook verkeersregelaars worden ingezet.
- Ga na of er genodigden zijn die om medische redenen speciaal vervoer nodig hebben en maak hierover afspraken.
 - Naarmate de uitstraling van de herdenkingsdienst ‘massaler’ is, zullen verkeersmaatregelen moeten worden getroffen om verkeerschaos voor, tijdens en na de herdenking te voorkomen.

Ruimte en voorzieningen

Houd er rekening mee dat de locatie naast de grote zaal waarin de herdenking plaatsvindt, ook een aantal andere ruimtes en faciliteiten moet omvatten, bijvoorbeeld:

- Diverse zalen voor aparte ontvangst van nabestaanden, getroffen en hoogwaardigheidsbekleders, na de bijeenkomst te gebruiken voor ontmoeting en gesprek
- Zaal voor opvang of parallel programma voor kinderen
- Perslocatie
- Garderobe
- Catering (mogelijk verschillende punten)
- Sanitaire voorzieningen
- EHBO-post
- Gebedsruimte / stilteplek

Wat er precies nodig is, hangt af van de omvang van de groep genodigden en andere keuzes die gemaakt worden ten aanzien van ontvangst, kinderen, pers etc.

Zorg voor duidelijke bewegwijzering. Als een deel van de locatie niet gebruikt wordt, sluit dit dan duidelijk af, zodat mensen er niet alsnog verdwalen.

Zaal

- Kies voor een rustig decor met een kathedr en daarnaast één aandachtspunt (bijvoorbeeld een kunstwerk, kaarsen, bloemstuk). Wellicht zijn er organisaties die bloemstukken sturen. Wees verder zuinig met bloemen en planten.
- Houd er bij het kiezen van een aandachtspunt of rituele voorwerpen rekening mee dat iets vanuit een grote zaal op het podium al gauw erg klein lijkt of zelfs helemaal weg lijkt te vallen. Meestal is het zo dat iets goed is, als het in eerste instantie veel te groot lijkt.
- Als de indeling en opstelling van de zaal nog vrij of flexibel is, is het bij een rechthoekige zaal meestal het beste om het podium op de lange kant te plaatsen, ook al is dat vaak niet het eerste idee. Aan de zijkanten voelen mensen zich meer betrokken dan diep achterin. Kijk ook of het mogelijk is om de stoelen niet in rechte lijnen op te stellen, maar in een (flauwe) bocht, als bij een amfitheater. Ook dit vergroot contact en betrokkenheid.
- Het is heel belangrijk dat er professioneel geluid en licht is en dat, als er met beeldschermen gewerkt wordt, deze vanaf alle posities in de zaal zichtbaar zijn. Plan in het draaiboek ruim tijd om alles in te stellen en te testen.

Protocollen ^{V, 24, 36}

Protocollen zijn in het algemeen een belangrijk hulpmiddel om bijeenkomsten in goede banen te leiden. Het zijn voorschriften en richtlijnen ten aanzien van gedrag, waarden en normen die houvast geven bij de voorbereiding en ervoor zorgen dat een bijeenkomst vloeiend verloopt. Rondom H.M. de Koningin, leden van het Koninklijk Huis, de minister-president en hoogwaardigheidsbekleders dienen vaste protocollen gevolgd te worden, bijvoorbeeld ten aanzien van ontvangst, benadering, placering en rangorde. De hofdame en adjudant van H.M. de Koningin, resp. het bureau protocol van de minister-president, resp. het secretariaat van ministers en ambassadeurs, moeten hierover geraadpleegd worden. Tijdens de herdenking moet de aandacht uitgaan naar de getroffen en niet in de eerste plaats naar H.M. de Koningin of naar de minister-president. Het protocol rond H.M. de Koningin dient toegepast te worden zonder dat het centraal komt te staan. Ook ten aanzien van de andere genodigden, zoals getroffen en gelden gedragsregels die getuigen van goed gastheerschap. De herdenking is zo te beschouwen als een combinatie van verschillende protocollen die in deze specifieke situatie op elkaar afgestemd moeten worden. Dat betekent niet dat protocollen elkaar kunnen vervangen; de oplossing moet wel binnen de kaders van het protocol gezocht worden.

Enkele voorbeelden zijn:

Placering:

- de regel is dat hoogwaardigheidsbekleders de voorste rij bezetten. Tijdens de herdenking zou je de meest prominente plek eigenlijk ook aan de nabestaanden willen geven. Dit kan worden opgelost door meerdere ‘voorste rijen’ te maken; bijvoorbeeld in de zaal en op een balkon of in twee verschillende vakken met zitplaatsen naast elkaar. ^{IV, V, XII} In overleg met H.M. de Koningin kan ook besloten worden dat zij plaatsneemt achter de nabestaanden.

Preseance:

- dit betreft de volgorde van prominentie. Deze volgorde is vastgelegd bij het ministerie van buitenlandse zaken, afdeling directie, kabinet en protocol (dkp) en is van invloed op bijvoorbeeld de volgorde van binnenkomst. Daarvoor geldt dat H.M. de Koningin als laatste binnenkomt en dat de bijeenkomst begint zodra zij aanwezig is. Bij haar binnenkomst staan de aanwezigen. Eenzelfde vorm van respect kan betoond worden aan getroffen en die als groep binnenkomen vooraf-

gaand aan de binnenkomst van H.M. de Koningin. Het kan echter ook zijn dat getroffen en het prettiger vinden om de zaal op hun eigen moment te betreden, zodat ze zich rustig kunnen voorbereiden op wat komen gaat. Het staan bij de binnenkomst van H.M. de Koningin kan een moment gecontinueerd worden als teken van respect voor wat er gaat gebeuren. Wanneer de getroffen en na H.M. de Koningin binnenkomen, wordt het protocol in feite genegeerd. Deze vormfout moet echt vermeden worden; het gaat in tegen het principe dat men de hoogste geplaatste niet laat wachten. Bovendien is het de vraag of iemand hier baat bij heeft, omdat het voor de getroffen en onprettig kan zijn om zo zichtbaar binnen te komen en direct na het plaatsnemen met de bijeenkomst te moeten beginnen.

- Na afloop is het gebruikelijk dat H.M. de Koningin met de nabestaanden spreekt. Hoewel bij hen mogelijk de behoefte bestaat om eerst met elkaar de indrukken van de bijeenkomst te verwerken, is het regel dat men H.M. de Koningin niet laat wachten. Een alternatief is hier om H.M. de Koningin eerst bij de hulpverleners langs te laten gaan om hen te bedanken. De getroffen en kunnen dan in een andere zaal eerst wat tot zichzelf komen.

Andere aandachtspunten ten aanzien van protocol zijn:

- Placering: bepaal de gedetailleerde volgorde en placering zo laat mogelijk, tot (min of meer) definitief is wie er komt; vaak verandert er tussendoor nog zoveel dat de placering anders eindeloos herzien moet worden. ^{IV}
- Preseance: houd er rekening mee dat voor de sprekers ook een vaste volgorde geldt en dat het daarbij regel is dat er vanuit elk orgaan niet meer dan één spreker optreedt.
- Bloemen: als er bloemen gelegd worden of bloemstukken zijn aangeboden, gelden ook hiervoor regels ten aanzien van de volgorde en de plek.
- Aansprektitels: zorg dat sprekers de juiste aanspreekvormen gebruiken.
- Vlaggen: Vlaggen kan gevoelig liggen en het is dan ook een punt waarover goed nagedacht moet worden en waarbij het ook belangrijk is om je bewust te zijn van de regels. De overheid hanteert een vlagprotocol, te vinden op <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/grondwet-en-statuut/vraag-en-antwoord> > Wat is de vlaginstructie. Halfstok vlaggen van rijksgebouwen vindt alleen plaats wan-

neer de minister-president hiervoor een bijzondere vlaginstructie uitvaardigt naar aanleiding van de gebeurtenissen. Alleen de nationale vlag mag halfstok gehangen worden.

Draaiboek

Start meteen met het maken van een draaiboek voor de dag van de bijeenkomst en de dag(en) ervoor. Na elke bijeenkomst moet het draaiboek geactualiseerd worden. Een format voor een draaiboek is te vinden in bijlage 1.

Programmaboekje en opnames

- Een zorgvuldig en mooi programmaboekje straalt aandacht en respect uit en is een tastbare herinnering. Laat de definitieve versie van het programmaboekje dan ook door zoveel mogelijk mensen controleren. Houd tevens rekening met (het vermelden van) copyright en auteursrechten.^{24,31}
- Ook als het boekje zo laat mogelijk wordt gedrukt, is het goed om de clause “wijzigingen voorbehouden” op te nemen.
- Het is mooi om een dvd en/of foto’s van de herdenking beschikbaar te stellen aan de deelnemers. Op een later moment in het verwerkingsproces kan dit weer een rol spelen: “Een herdenking is een momentopname en pas later ga je je realiseren wat het heeft betekend.”¹¹ Alleen al dat de mogelijkheid er is om het nog eens terug te kijken wordt als prettig ervaren.^{1v} Bij de ontmoeting met H.M. de Koningin is geen pers aanwezig, maar wel kan een fotograaf worden ingezet die foto’s maakt die alleen voor de aanwezigen beschikbaar komen, bijvoorbeeld via een besloten gedeelte op de site.

4

Ontvangst

- In bepaalde omstandigheden moeten ook de genodigden zich bij binnenkomst identificeren. Entreebewijzen kunnen gekoppeld zijn aan de nummers van de identiteitsbewijzen, die men heeft doorgegeven toen men zich opgaf voor de bijeenkomst (zie hoofdstuk 5, uitnodigen).
- Zorg dat mensen welkom worden geheten en koffie of thee krijgen. Over het algemeen vinden ze het prettig om daarna met rust gelaten te worden. Belangrijk is wel dat ze weten waar ze aan toe zijn (bijvoorbeeld wanneer ze in de zaal mogen, waar ze hun jas en spullen kunnen laten etc.) en dat er voor eventuele vragen een duidelijk aanspreekpunt is.
- Ga ervan uit dat mensen (heel) vroeg komen; zorg dat alles ruim van tevoren klaar is en de medewerkers aanwezig zijn. Maar denk ook na over hoe ‘laatkomers’ opgevangen kunnen worden.

Catering

- Wellicht voorafgaand aan en zeker na de bijeenkomst is het goed als mensen elkaar kunnen spreken bij een kopje koffie of een hapje en een drankje. Afhankelijk van het moment van de dag kunnen ook bijvoorbeeld broodjes, soep e.d. geserveerd worden.
- Zorg dat het aanbod is afgestemd op de doelgroep. Als er veel joodse of islamitische getroffen zijn, is een broodje ham bijvoorbeeld niet zo handig.
- Serveer bij de koffie (luxe) koekjes, geen cake – dit wordt (ongewenst) met begrafenissen geassocieerd.^{xiv}

4

Psychosociale hulpverlening

Wat betreft emotionele ondersteuning, zoeken mensen bij de herdenking vaak het liefst hun toevlucht tot de aanwezige familieleden, vrienden en lotgenoten. Desondanks is het goed als het de deelnemers wel bekend is dat er ook hulpverleners aanwezig zijn en hoe ze hen kunnen herkennen (bijvoorbeeld aan een badge).^{XIV, 30}

Medewerkers van Slachtofferhulp kunnen worden ingezet bij het ontvangen van nabestaanden of als 'vraagbaak'. Het is niet ondenkbaar dat voor of na de bijeenkomst de aanwezigen vragen hebben over bepaalde zaken zoals schadetrajecten of andere praktische zaken.

5

communicatie

Uitnodigen

Afspraken maken met de media

De omgeving informeren

Misschien wel het meest complexe onderdeel van de organisatie van de herdenking, is de communicatie eromheen: het bereiken van de uit te nodigen getroffenen en hoogwaardigheidsbekleders; het in goede banen leiden van alle reacties en vragen; het maken van goede afspraken met de media en hen op de juiste momenten informeren; het op de hoogte houden van omwonenden, winkeliers, horeca etc. in verband met mogelijke omleidingen en eventuele vervroegde sluiting. Er komt veel bij kijken en er spelen veel gevoeligheden. Het is daarom belangrijk dat hiervoor meerdere mensen vrijgemaakt worden en dat degene die de lijsten met namen en reacties bijhoudt en degene die de berichten en uitnodigingen schrijft en overige communicatie doet, twee verschillende personen zijn! (zie ook hoofdstuk1).

Uitnodigen

Hoe?

- Alle genodigden moeten persoonlijk een brief met antwoordkaart krijgen. Daarnaast is het goed om de brief al eerder aan te kondigen, bijvoorbeeld telefonisch (bij hoogwaardigheidsbekleders) of via de contactpersoon (bij getroffenen).
- Door middel van een e-mail of de antwoordkaart kunnen mensen aangeven wie er zullen komen. Van elke deelnemer moeten naam, adres, telefoonnummer en nummer van het identiteitsbewijs ingevuld worden.
- Het geeft de meeste duidelijkheid wanneer iedereen reageert. Roep de mensen daarom op om zich af te melden wanneer ze niet kunnen of willen komen.
- Het kan handig zijn om een speciaal postbus- of antwoordnummer te hebben waarop de reacties binnenkomen. Ook is het praktisch om een callcenter in te richten en een specifiek telefoonnummer en e-mailadres voor opgaven en vragen te hebben zodat niet bijvoorbeeld de communicatieafdeling of het secretariaat hier ook mee belast wordt.
- Als er genoeg tijd is, kunnen na aanmelding bijvoorbeeld het programmaboekje, entreebewijzen en informatie en instructies voor de dag toegestuurd worden. Als er te weinig tijd is, zorg dan dat dit klaar ligt zodat mensen het bij hun aanmelding op de dag zelf ontvangen. Indien mogelijk kan informatie ook van te voren per e-mail toegezonden worden.

- Vanwege de korte termijn waarop alles georganiseerd moet worden, kan de herdenkingsbijeenkomst veel druk uitoefenen op de capaciteit van bijvoorbeeld een reproafdeling of postkamer. Zorg dat deze partijen daar op tijd van op de hoogte zijn en reserveer eventueel tijd en extra mankracht.
- Houd er rekening mee dat sommige uitnodigingen niet (op tijd) aankomen; de post kan vertraagd zijn of sommige brieven kunnen kwijtraken in de post. Maak eventueel een back-up plan voor deze situaties, zoals het nabellen van genodigden wanneer op een vastgesteld moment nog geen reactie is ontvangen.

Van wie?

- Bepaal wie de formele uitnodiger is en namens wie de brief geschreven is. Bij een lokale herdenking is dat veelal de burgemeester, bij een nationale herdenking kan dat een minister of de minister-president zijn. Houd er rekening mee dat dit betekent dat de brief waarschijnlijk nog op verschillende niveaus officieel goedgekeurd zal moeten worden.
- Sowieso is het handig om de brief door verschillende mensen te laten checken, uiteraard op slordigheden en spelling, maar ook op toon en volledigheid.

Aan wie?

- Gezins- en familieleden van de overledenen. Laat hen vrij in de keuze wie ze meenemen. Het kan wel handig zijn om een limiet te stellen aan het aantal beschikbare plekken. Ga hier echter wel flexibel mee om.
- Getroffenen en hun gezin/familie.
- Hulpverleners persoonlijk, inclusief burgers die ten tijde van de ramp als hulpverleners hebben gehandeld. In de uitnodiging voor de professionele hulpverleners moet duidelijk zijn dat zij worden uitgenodigd als deelnemers aan de herdenking en dat er niet van ze verwacht wordt dat ze tijdens de herdenking de rol van hulpverlener vervullen.
- Organisaties die een rol hebben gespeeld bij de hulpverlening en opvang, inclusief vertegenwoordigers betrokken kerken of andere levensbeschouwelijke gemeenschappen. Hier kan per organisatie een beperkt aantal personen worden uitgenodigd. In de uitnodiging hoeft

slechts het aantal te staan, de organisatie kan dan zelf bepalen wie er afgevaardigd worden.

- Hoogwaardigheidsbekleders. Zij worden functioneel uitgenodigd.
- Buitenlandse delegaties: Voor het eventueel uitnodigen van een buitenlandse delegatie moeten direct afspraken gemaakt worden met het Ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ). Bespreek de ontvangst in Nederland, het regelen van vlucht en verblijf en het dekken van de kosten voor deze (overheids)functionarissen.

Boodschap?

- Het is aan te bevelen om meerdere versies van de brief te maken, rekening houdend met de kenmerken van de doelgroepen. Afhankelijk van de doelgroep kunnen ook vertalingen nodig zijn.
- Benadruk in de brief vooral het doel en belang van de herdenking. Behalve datum, plaats, tijd en opzet kan allerlei praktische informatie worden opgenomen in een bijlage of later worden toegestuurd met de entreebewijzen.
- Maak in de uitnodiging duidelijk welke afspraken er zijn gemaakt met de pers, zodat genodigden hierdoor niet afgeschrikt worden of voor verrassingen komen te staan.
- Laat in de uitnodiging aan de getroffen en betrokken hulpverleners apart worden uitgenodigd. Als nabestaanden nog contact hebben met burgers die hulp verleend hebben en nog niet bij de gemeente of organiserende partij in beeld zijn, kunnen ze de contactgegevens doorgeven, met vermelding dat het om een hulpverlener gaat. Tegelijk is het dan voor de nabestaanden duidelijk dat ze de voor hun beschikbare plekken niet hoeven te delen met de hulpverleners die ze er mogelijk ook graag bij zouden betrekken.
- Vermeld duidelijk dat mensen zich bij binnenkomst mogelijk dienen te identificeren en dus hun identiteitsbewijs mee moeten nemen.

5

Afspraken maken met de media

Dat landelijke en lokale media aandacht aan de herdenkingsbijeenkomst besteden, is begrijpelijk en zelfs aan te moedigen. Getroffenen zouden het waarschijnlijk als vreemd en mogelijk ook kwetsend ervaren (gebrek aan erkenning) als er geen aandacht voor de herdenking zou zijn. Tegelijkertijd wordt overvloedige media-aandacht als storend ervaren.⁵ Het is dus van belang een goede balans te zoeken en beperkingen te stellen. Het is niet mogelijk om pers te verbieden aanwezig te zijn of om zelf te selecteren. Door middel van accreditatie, duidelijke afspraken en goede begeleiding is het wel mogelijk om de regio zo veel mogelijk in eigen hand te houden.

De ervaring leert dat media best bereid zijn zich aan afspraken te houden, mits ze goed op de hoogte gehouden worden. Door voldoende open te zijn naar de media, zijn ze beter te sturen dan door weinig informatie door te geven. In dat laatste geval zullen ze via andere (hinderlijke) wegen toch informatie proberen te achterhalen.

Hoe wrang ook, een ramp geeft een gemeente de mogelijkheid zich te presenteren. Er is als het ware een city-marketing aspect. Een herdenking die landelijk uitgezonden wordt, moet kwaliteit hebben, maar ook de uitzending zelf moet getuigen van zorgvuldigheid en respect. Ook in dat opzicht is het dus van groot belang om zelf de regie stevig in handen te hebben.

Aandachtspunten zijn daarbij: II, V, IX, XI, XII, XIV, XV, 19, 24

- Geef van te voren veel openheid van zaken over het programma, genodigde hoogwaardigheidsbekleders, verwachte opkomst etc. Houd steeds rekening met de timing van de persconferenties: nieuwe informatie wordt eerst daar gegeven en kan daarna ook via andere kanalen, zoals de website en twitter, verspreid worden.
- Laat alle filmende, schrijvende en fotograferende pers zich van tevoren accrediteren. Maak de noodzaak hiervan goed bekend, zowel bij de landelijke als de regionale pers. Zorg dat registratie inhoudt dat de journalisten zich committeren aan de afspraken.
- Je kunt er voor kiezen een persvak in te richten en daar die journalisten toe te laten die zich hebben aangemeld.
- Zorg dat er op de dag zelf een duidelijk aanspreekpunt is voor de pers; iemand die de journalisten begeleidt, toeziet op naleving van de regels en bemiddelt bij eventuele conflicten.

5

- Beperk het aantal filmende en fotograferende media dat tijdens de bijeenkomst aanwezig is. Mogelijk kan gewerkt worden met één cameraploeg en één fotograaf, die materiaal via een feed beschikbaar stellen aan andere media. Wanneer er hoogwaardigheidsbekleders aanwezig zijn, zal de RVD hier een beleid voor opstellen.
- De cameramensen met wie gewerkt wordt, moeten geregistreerd en duidelijk herkenbaar zijn als medewerker, zodat niet iedereen kan doen of ze erbij horen. Ook moet voor alle communicatiemedewerkers duidelijk zijn welke afspraken er gemaakt zijn, zodat de cameramensen niet alsnog steeds vragen krijgen over hun aanwezigheid.
- De deelnemers mogen zich niet storen aan de cameraploeg. Dat betekent dat er discreet gefilmd wordt en de filmers en fotograaf passende kleding dragen.
- Maak duidelijke afspraken over wat wel en wat niet mag worden getoond. Een afspraak kan zijn dat getroffenene niet herkenbaar in beeld worden gebracht. De gesprekken met H.M. Koningin of hoogwaardigheidsbekleders moeten besloten worden gehouden.
- Mogelijk kunnen enkele personen aangewezen worden om de pers te woord te staan voorafgaand aan de bijeenkomst, bijvoorbeeld een organisator of spreker of de burgemeester.
- Houd er rekening mee dat een cameraploeg zal willen proefdraaien.
- De cameraploeg kan en wil veel betekenen in de regie van de herdenking. Laat opstelling of programma er echter niet door bepalen als er goede redenen zijn om het anders te doen. Een mooi plaatje is niet het hoogste doel!
- Geef aan dat de afspraken zowel binnen als buiten gelden: het is voor nabestaanden erg vervelend om bij aankomst of vertrek direct door journalisten belaagd te worden. Ga na welke mogelijkheid de locatie eventueel biedt om de getroffenene af te schermen van de media, bijv. een inpandige of ondergrondse parkeergarage.

De omgeving informeren

Stel omwonenden, winkeliers en horeca zelf op de hoogte van gevolgen die zij mogelijk van de herdenking ondervinden en wat er van hen verwacht wordt. Voor meer informatie kunnen ze mogelijk verwezen worden naar een website, maar ga en blijf in elk geval met hen in gesprek, voer eventuele discussie niet via de media.^{vii}

Met winkels en horeca kunnen mogelijk afspraken gemaakt worden met betrekking tot sluiting tijdens de herdenking of stille tocht. In de praktijk is gebleken dat het goed is om – zeker wanneer er een publiek gedeelte is, zoals een stille tocht of de mogelijkheid om de herdenking op het plein te volgen – na afloop de cafés en restaurants wel weer te openen, zodat mensen een plek hebben om naar toe te gaan en na te praten. Eventueel kan worden afgesproken om geen alcohol te schenken of koffie aan te bieden op kosten van de gemeente.¹⁹

6

evaluatie en afronding

Afronden

Evalueren

Zorg voor eigen ambtenaren

Afronden

- In principe kan het projectteam worden ontbonden als de herdenking achter de rug is. In een laatste briefing (de dag) na de bijeenkomst kunnen eventueel resterende taken verdeeld worden. Kies daarbij tevens een moment op korte termijn om te evalueren.
- Ook externen en genodigden moeten nog kunnen reageren wanneer ze daar behoefte aan hebben. Als er een postbus, e-mailadres of callcenter was, is het praktisch om dat nog een (korte) periode operationeel te houden voor dit doel.²⁴
- Zorg dat er wel iemand verantwoordelijk blijft die regelmatig na gaat of de verplichtingen nagekomen worden die zijn aangegaan ten opzichte van de getroffen (bijvoorbeeld op het gebied van communicatie en contact houden).^{vi, xi}

Evalueren

Vaak schiet de evaluatie er bij in als de druk er af is en andere zaken weer aandacht vragen. Toch is het aan te raden om nog een keer bij elkaar te komen om over de bijeenkomst en het proces na te praten. Noteer wat goed ging en wat een volgende keer anders zou moeten. Voor het eigen crisisteam is het goed om zo een werkbaar format te hebben en zeer waarschijnlijk zullen andere teams er op een bepaald moment ook gebruik van willen maken of word je gevraagd om presentaties te geven over de aanpak en de lessen die eruit getrokken kunnen worden.^{v, xii}

Zorg voor eigen ambtenaren

Ook op de teamleden en andere ambtenaren heeft de ramp waarschijnlijk zijn weerslag. Vaak komt dat echter op een later moment, doordat er de eerste tijd veel werk is dat de aandacht vraagt. Als er dus iemand wordt ingezet bij wie de teamleden en ambtenaren met hun verhaal terecht kunnen, is het goed om die mogelijkheid langer open te houden.^{v, xii} Neem klachten serieus, ook al komen ze misschien pas veel later als niemand er meer mee bezig lijkt te zijn.

7

verder met herdenken

Rampplek en monument

Periodieke herdenkingen

Rampplek en monument

De rampplek bezoeken

Als de rampplek zich niet in Nederland bevindt of nabestaanden de plek niet op eigen gelegenheid kunnen bezoeken, is het waardevol om een bezoek aan de plek te organiseren. Het doet nabestaanden vaak heel goed om (samen) op die plaats te zijn en er een ritueel uit te kunnen voeren. Een bezoek aan de rampplek vindt meestal enige tijd na de herdenking plaats, omdat nabestaanden er nog niet direct aan toe zijn en omdat de plek eerst veilig en begaanbaar moet worden gemaakt. Ook voor een bezoek aan 'de' plek moet een zorgvuldig draaiboek worden gemaakt. Veel aspecten die bij de herdenking een rol speelden, komen ook hier weer aan de orde.

Het is bijvoorbeeld opnieuw belangrijk dat:^{18, 21}

- de behoeftes van de doelgroep centraal staan
- nabestaanden zelf kunnen bepalen wie er meegaat
- er strenge en zorgvuldige afspraken worden gemaakt met de media (bijv. alleen van afstand filmen/fotograferen; alleen groepsshots, geen individuen; geen interviews)
- als er hoogwaardigheidsbekleders deelnemen, zij niet voorop lopen of de aandacht naar zich toetrekken
- er de mogelijkheid is voor het uitvoeren van individueel en collectief ritueel (evt. bloemen of kaarsen meenemen)
- de deelnemers duidelijke uitleg krijgen wat ze kunnen verwachten en kunnen doen (wel of niet fotograferen, bloemen leggen, wat zijn de afspraken met de pers, aan wie kunnen vragen gericht worden, wat mag wel of niet van de plek meegenomen worden)
- nabestaanden en overlevenden gescheiden kunnen optrekken, wanneer beide groepen aanwezig zijn
- er hulpverleners meereizen

Het bezoek moet goed voorbereid worden. De plek moet veilig en toegankelijk zijn, als dat nog niet het geval is, kan er wellicht wel een gedeelte afgezet worden als gedenkplek. Ook het vervoer moet zorgvuldig gepland zijn. Zeker als vervoer plaatsvindt met meerdere bussen, moet gedacht worden aan politiebegeleiding.²¹

De uitnodigingen moeten ruim van tevoren verstuurd worden, zodat mensen genoeg bedenktijd hebben. Soms zijn ze er in eerste instantie nog niet aan toe, maar komt dat mettertijd toch.¹⁸

Ook bij de plek zelf moet genoeg tijd geboden worden, in elk geval een uur. Sommige mensen zullen eerder terugwillen naar de bus; voor hen moet daar begeleiding aanwezig zijn.²¹

Verder leven met en op de rampplek

Meestal is de rampplek of de omgeving van de plek in de dagen na de ramp veranderd in een zee van bloemen, knuffels, lantaarns, briefjes en andere voorwerpen die door de rouwende menigte zijn achtergelaten. Gewoonlijk impliceert de herdenking het einde van deze vorm van rouwen en wordt de plek opgeruimd. Dit dient zeer zorgvuldig gedaan te worden. Het is goed om via de media bekend te maken dat het gaat gebeuren en wat er met de voorwerpen wordt gedaan. In Apeldoorn en Enschede is het bijvoorbeeld gedaan door DocumentenWacht en zijn de onvergankelijke items geconserveerd en opgeslagen.

Wanneer de onderzoeken zijn afgerond, moet beslist worden wat er met de rampplek moet gebeuren.

Afhankelijk van de initiële functie, de mate van schade en de plannen voor een monument zijn er de volgende mogelijkheden:¹²

- Wijdten: de plek wordt voortaan apart gezet en geheel gewijd aan de herinnering aan de ramp (er komt bijvoorbeeld een park als monument). Dit gebeurt vooral wanneer de plek geheel verwoest is en wederopbouw onmogelijk of kwetsend is.
- Markeren: de plek wordt gemarkeerd, bijvoorbeeld door een monument of plaquette, maar gaat weer zijn oude functie vervullen of krijgt een nieuwe gebruiksbestemming. Dit gebeurt vooral wanneer de plek redelijk gespaard is gebleven en een monument en bijbehorende rituelen mogelijk en wenselijk zijn.
- Herstellen: de plek wordt zo snel mogelijk weer in de oude staat teruggebracht en weer in gebruik genomen. Dit gebeurt vooral wanneer de plek een cruciale logistieke of commerciële functie vervulde en er geen ruimte is voor een monument of bijbehorende rituelen.
- Loslaten: de plek wordt niet meer gebruikt, sporen van de ramp

worden uitgewist. Mogelijk komt er op termijn een geheel nieuwe bestemming voor. Dit gebeurt vooral als men wil vergeten, als de herinnering te pijnlijk is.

Op weg naar een monument

Plek

Als er wordt besloten om een blijvend monument te plaatsen, heeft men dat gewoonlijk het liefste op of in de buurt van de plaats van de ramp.²⁷ Ook de plek(ken) waar kort na de ramp bloemen zijn gelegd, komen in aanmerking. Wanneer dit om logistieke of veiligheidsredenen niet mogelijk is, kan gekeken worden naar een andere symbolische, respectvolle plek of naar aanpassingen aan de plek die het wel mogelijk maken.

Bij rampen in het buitenland neemt vaak niemand de verantwoordelijkheid en blijft een monument achterwege. Dat er toch behoefte aan is, blijkt uit gevallen waarin op de één of andere manier toch een monument tot stand werd gebracht, zij het op de plek zelf, zij het op een symbolische plek in Nederland, zij het als 'reizend' monument. Meestal zijn het in deze gevallen de nabestaanden die deze taak op zich nemen, zoals de Stichting Nabestaanden Slachtoffers Tenerife die ervoor heeft gezorgd dat 30 jaar na dato er uiteindelijk een monument vlak bij de crashsite in Tenerife kwam. In Noord Holland is op particulier initiatief een monument gekomen voor tsunamislachtoffers. Voor de nabestaanden van de vliegcrash bij Tripoli was voor de eerste herdenking een wereldbol met kaarsen gemaakt, met voor elke naam een kaarsje. Dit kunstwerk is bij de tweede herdenking opnieuw gebruikt en kan elk jaar opnieuw gebruikt worden. Het heeft monument-kwaliteiten in die zin dat het materieel en tastbaar is, verbonden met de aantallen en namen van de slachtoffers en zich leent voor gedenkritueel. Het is alleen niet plaatsgebonden, maar verbindt juist daardoor de verschillende plekken van herdenken.

Functies

Een monument is niet bedoeld om enkel informatie over te brengen. Het wil stilzetten, de herinnering levend houden, een plek van emotie bieden. Monumenten vertalen gedeelde emotie, zijn gemeenschapsvormend en –bevestigend.^{6,7} Het vormt een verbinding tussen individu en gemeenschap, tussen familiegeschiedenis en nationale geschiedenis, het schept een kader om het verleden te interpreteren in het heden.^{2,35} Een monument is een vorm van erkenning en respect, het geeft uitdrukking aan waarden waaraan men vast wil houden. Daarbij biedt het plek voor nieuwe perspectieven.^{25,26,27}

Dit heeft enkele belangrijke consequenties die bij de gesprekken over het monument steeds in het oog moeten worden gehouden:

- Namen hebben vaak een centrale plaats in het monument. Daarmee wordt niet alleen de identiteit van de persoon met de plek en de gebeurtenis verbonden, maar ook de identiteit van de sociale groep (bijv. familie, dorpsgemeenschap, religie) waar de overledene toe behoorde.² Dit kan voor nabestaanden echter ook een ongewenst effect zijn; overleg daarom altijd met hen.
- De meest 'succesvolle' monumenten zijn diegenen die plek bieden aan regelmatige gedenkbijeenkomsten en/of – rituelen. Behalve een materiële dimensie is er dus ook een handelingsdimensie die gefaciliteerd moet worden.^{25,29} Dit kan de keuze van de plek voor het monument beïnvloeden. Als het gaat om de vorm, is de laatste jaren bovendien een verschuiving te zien van sculptuur naar architectuur; het monument wordt ruimtelijk genomen, bezoekers kunnen er doorheen lopen, eigen accenten leggen (bijv. Enschede en Bijlmer).^{2,25}
- Discussies die lijken te gaan over vorm en worden gevoerd in termen van mooi of lelijk (smaak) of passend en niet passend (status) gaan eigenlijk over identiteit en representatie, symboliek, macht en betekenis. Het is constructief om steeds op zoek te blijven naar die diepere motieven en de focus daarbij te houden op de getroffen en.
- Juist door de getroffen serieus te nemen in de constructie van hun identiteit, kan goede samenwerking ontstaan tussen autoriteiten en getroffen in het kiezen van een vorm voor het monument.¹³ Vaak gebeurt het dat autoriteiten kiezen voor abstract, sober, homogeen. Als je echter let op de monumenten die 'spontaan' ontstaan enkele uren na de ramp, dan toont dat juist eerder een soort gestructureerde improvisatie, actieve deelname en een bonte verzameling van verschillende perspectieven, die elkaar daar zonder problemen verdragen. Een vast

monument met meer van deze kwaliteiten staat dichterbij de mensen. Ook die vorm zal discussie oproepen, maar dat houdt het levendig. Het nodigt uit tot deelname en actieve betrokkenheid.¹³ Een monument waarover geen enkele discussie is, is geen goed monument. Een monument waarbij in de discussie de stem van de getroffenene genegeerd wordt, ook niet.

Periodieke herdenkingen

Vaak bestaat er bij (een deel van) de nabestaanden de wens om jaarlijks bij elkaar te komen en te herdenken. Hoewel de vorm van dergelijke herdenkingen vaak (gedeeltelijk) overeenkomt met de vorm van de eerste herdenking, is het karakter van de bijeenkomst anders. Het is minder massaal en er is meer ruimte voor individuele herinneringen, verhalen en voor het delen van ervaringen van het afgelopen jaar. Een belangenvereniging of stichting van getroffenenen kan een eigen bijdrage leveren aan de organisatie van deze bijeenkomst en zelfs op den duur de gehele organisatie overnemen.^{x, 21}

Omdat er soms de nodige tijd overheen gaat voordat een dergelijke zelforganisatie gevormd is, staat de overheid het eerste jaar meestal weer voor de keuze of zij de organisatie van de eerste jaardag op zich zal nemen. Wanneer tijdens de herdenking ook het monument onthuld kan worden, is het in elk geval voor de hand liggend om dit wel te doen. Vervolgens is het goed om met de nabestaanden in gesprek te blijven over de mogelijkheden van een herdenking. Maak duidelijk wat ze kunnen verwachten (organisatie, faciliteren, op weg helpen etc.) en wat er van hen verwacht wordt. Wanneer besloten wordt dat de overheid geen verantwoordelijkheid meer neemt, zou dit in elk geval een uitkomst van overleg met getroffenenen moeten zijn. Anders ontstaat toch snel het gevoel dat men het zo snel mogelijk wil vergeten of dat ze aan hun lot worden overgelaten. Eventueel kan worden afgesproken dat de overheid helpt bij lustra, dus om de vijf jaar.

bronnen

Interviews

- I Bijlmerramp (1992): Ed van Thijn (destijds burgemeester Amsterdam) [17-07-11]
- II Tsunami (2004): Jannie van der Tuin, deelnemer herdenking (nabestaande/getroffene) [08-06-11]
- III Tsunami (2004) en Vliegkamp Tripoli (2009): Maddy Ockhorst, organisator (Ministerie van Veiligheid en Justitie) [29-06-11]
- IV Poldercrash (2009): Debby de Rijk, program-mamanager Duurzaamheid, Kennis & Innovatie en Ilknur Dönmez, hoofd economische zaken en luchthavenzaken, organisatoren (gemeente Haarlemmermeer) [12-07-11]
- V Koninginnedagdrama (2009): Marjan Thalen, event manager, organisator (gemeente Apeldoorn) [21-06-11]
- VI Koninginnedagdrama (2009): Hilda Huizinga, deelnemer (nabestaande) [01-06-11]
- VII Koninginnedagdrama (2009): drs. Rob Visser, predikant Amsterdam, voorheen Grote Kerk Apeldoorn [15-06-11]
- VIII Vliegkamp Tripoli (2010): Erna Dirkse, organisator (ministerie van Veiligheid en Justitie) [30-06-11]
- IX Vliegkamp Tripoli (2010): deelnemer (nabestaande) [06-07-11]
- X Vliegkamp Tripoli (2010): Ingrid Karelse-Burggraaff deelnemer (nabestaande) en organisator herdenking 1 jaar na dato [13-07-11]
- XI Schietpartij Alphen aan den Rijn (2011): Bas Eenhoorn (burgemeester) [27-06-11]
- XII Schietpartij Alphen aan den Rijn (2011): Brigit Suijkerbuijk, service manager en Daniëlle Schurink, senior communicatieadviseur, organisatoren (gemeente Alphen aan den Rijn) [27-06-11]
- XIII Schietpartij Alphen aan den Rijn (2011): Ds. Meindert Burema en ds. Herma Kamphuis, predikanten naburig kerkcentrum [22-06-11]
- XIV Consultatie getroffen en eerdere vliegkampen, ten behoeve van organisatie Tripoli herdenking. Uitgevoerd door stichting Impact, mei 2010.

Literatuur

- 1 Angst, Trix: Mittrauern. Eine Form öffentlicher Trauer (masterthesis HAP Zürich 2004)
- 2 Butterfield, Andrew: 'Monuments and Memories', The New Republic (3 februari 2003) 27-32
- 3 Corr, Charles A.: 'Loss, Grief, and Trauma in Public Tragedy', in: Lanzatti-Licht Marcia [Ed]; Doka, Kenneth [Ed]: Living with Grief. Coping with Public Tragedy (New York 2003) 63-76
- 4 Doka, Kenneth: 'What makes a Tragedy Public?' in: Lattanzi-Licht en Doka: Living with Grief: Coping with Public Tragedy (New York 2003) 3-13
- 5 Dolan, Paul R. 'Public Grief and the News Media', in: Lattanzi-Licht en Doka: Living with Grief: Coping with Public Tragedy (New York 2003) 85-89
- 6 Doss Erika: 'Death, Art and Memory in the Public Sphere', Mortality (2002) Vol. 7, no. 1, 63-82
- 7 Doss, Erika: The Emotional Life of Contemporary Public Memorials: towards a Theory of Temporary Memorials (Amsterdam 2008)
- 8 Doss, Erika: Memorial Mania: Public Feeling in America (Chicago 2010)
- 9 Dückers, Michel en Rooze, Magda: Rampenspirit. Zorg voor de geest (Amsterdam 2011)
- 10 Eyre, Anne: 'In Remembrance: Post-disaster Rituals and Symbols', The Australian Journal of Emergency Management (1999) Vol. 14, no. 3, 23-29
- 11 Eyre, Anne: 'Remembering: Community Commemoration after Disaster', in: Havidán Rodríguez, Enrico L. Quarantelli and Russell R. Dynes, Handbook of Disaster Research (2007) 441-455
- 12 Foote, Kenneth: Shadowed Ground: American's Landscapes of Violence and Tragedy (Austin 1997)
- 13 Franck, Karen E. en Paxson, Lynn: 'Transforming Public Space into Sites of Mourning and Free Expression', in: Karen E. Franck, en Quentin Stevens [eds.]: Loose Space: Possibility and Diversity in Urban Life (Londen etc. 2007) 132-153
- 14 Grider, Sylvia: 'Spontaneous Shrines: A Modern Response to Tragedy and Disaster', New Directions in Folklore (2001) Vol. 5, <http://astro.temple.edu/~camille/shrines.html>
- 15 Hanusch, Folker: Representing Death in the News. Journalism, Media and Mortality (New York 2010)

- 16 Hopman, Bavo: 'De meervoudige betekenis van herdenken', ICODO-info mei 2001.
- 17 Iersel, Fred van: 'Tussen pieteit en politiek: terugblik op de rouwplechtigheid van Schiphol-Oost, RKkerk (2005)
- 18 Johnson, Earl E.: 'Memorial Services, Site visits, and Other Rituals', in: Stephen B. [Ed]; Ashley, Willard W. C. Sr. [Ed]. Disaster Spiritual Care: Practical Clergy Responses to Community, Regional and National Tragedy (Woodstock 2008) 196-208
- 19 Jong, Wouter en Johannink, Roy: 'Als het dan toch gebeurt, bestuurlijke ervaringen met crises' (Enschede 2007)
- 20 Kitch, Carolyn en Hume, Janice: Journalism in a Culture of Grief (New York/Londen 2008)
- 21 Kraus, Léon: 'Möglichkeiten des Abschieds unter vielen Einschränkungen', in: B. Lueger-Schuster, M. Krüsmann, en K. Purtscher [eds.]: Psycho-soziale Hilfe bei Katastrophen und komplexen Schadenslagen. Lessons Learned (Wenen/New York 2006) 155-176
- 22 Leferink, Sonja: 'Goed doen' of 'goed voelen' in: Kramp na de ramp. Een kritische beschouwing op de hulpverlening bij rampen (Utrecht 2010) 58-69
- 23 Lord, Janice H.; Hook, Melissa en English, Sharon: 'Different Faiths, Different Perceptions of Public Tragedy', in: Lattanzi-Licht en Doka [eds.]: Living with Grief: Coping with Public Tragedy (New York 2003) 91-108
- 24 Nationaal Crisis Centrum: Handreiking Herdenkingsbijeenkomst conceptversie (ongepubliceerd)
- 25 Netten, Josée en Te Brake, Hans: 'Herdenken en monumenten sterk met elkaar verweven', Cogiscope (2009) no. 3, 16-22
- 26 Perry, Jos: Wij herdenken, dus wij bestaan (Nijmegen 1999)
- 27 Post, Paul; Nugteren, Albertina en Zondag, Hessel: Rituelen na rampen. Verkenning van een opkomend repertoire (Zoetermeer 2002)
- 28 Rooze, Magda; Netten, Josée; De Ruyter, Ariëlle en Te Brake, Hans: Een monument voor de Brandweer. visiedocument (Amsterdam 2008)
- 29 Santino, Jack: 'Spontaneous Shrines, Memorialization, and the Public Ritesque', Ritsumeikan (2003) 51-64 http://www.ritsumei.ac.jp/acd/re/k-rsc/hss/book/pdf/no94_03.pdf

- 30 Slachtofferhulp Nederland: 'Aanbevelingen m.b.t. de herdenking van de slachtoffers van het vliegtuigongeluk in Tripoli' (ongepubliceerd)
- 31 Stichting Impact: 'Nationale Herdenking Vliegtuigongeluk Tripoli; Psychosociale aspecten' (ongepubliceerd)
- 32 Tonnaer, Judith: Bomen voor het leven. Een studie naar een hedendaags collectief herdenkingsritueel voor overleden kankerpatiënten (Groningen/Tilburg 2010)
- 33 Tota, Anna Lisa: 'Ethnographing Public Memory: The Commemorative Genre for the Victims of Terrorism in Italy' Qualitative Research (2004) Vol. 4, no. 2, 131-159 .
- 34 Walter, Tony: 'From Cathedral to Supermarket: Mourning, Silence and Solidarity', The Sociological Review (2001) Vol. 49, no. 4, 494-511
- 35 Winter, Jay: 'Sites of Memory', in: S. Radstone, B. Schwarz [eds.]: Memory. History, Theories, Debates (New York 2010) 312-324
- 36 Zannoni, Marco: En nu...? Handboek voor de nafase van incidenten, rampen en crises. Deel 1: stappenplan en praktijktips voor overheden. (Amsterdam 2010)

Expertise en advisering

De opzet en de concepttekst voor deze handreiking zijn besproken in een klankbordgroep, die was samengesteld uit de volgende experts:

- mr. G.J. de Graaf, burgemeester Apeldoorn/voorzitter Eerste Kamer
- drs. J. Albers, Luchthavenpastoraat Schiphol
- prof. dr. C.M.G. Berkvens-Stevelinck, Radboud Universiteit Nijmegen
- dhr. H. Bleijerveld, Monuta, teamleider bijzondere uitvaarten
- drs. S. Bolt, Radboud Universiteit Nijmegen
- mr.dr.drs. L.M.C. Faro, Universiteit van Tilburg
- prof. dr. R.R. Ganzevoort, Vrije Universiteit, Amsterdam
- drs. D. Korsten, Adviseur Communicatie en Mediarelaties ministerie VWS, eigenaar De Vermaeck BV
- dhr. K. Kranenburg, Nationaal Crisis Centrum
- dr. J.F.M.M. Perry, Universiteit Maastricht
- dr. H.J. Zondag, Universiteit van Tilburg

bijlage 1 Van Start

Profielchets projectleider

De projectleider is iemand die:

- Volledige beslisbevoegdheid heeft
- Goed op de hoogte is van verhoudingen en manier van werken van de organisatie waarvoor hij/zij werkt
- Regelmatig rapporteert en afstemt met de burgemeester
- Volledig voor deze taak vrijgemaakt wordt
- Onder druk beslissingen kan nemen
- Daadkracht toont
- Overzicht houdt
- Vertrouwt op zijn team waar het inhoud en organisatie betreft
- Het vertrouwen heeft van zijn team
- Zich laat adviseren en goed weet wie voor advies benaderd kan worden
- Goed bereikbaar is en snel kan reageren
- Onverwachte omstandigheden goed kan hanteren
- Mogelijk ervaring heeft met het organiseren van (grote) events

Eerste overlegagenda

- 1 Doel van de herdenking
- 2 Doelgroepen
- 3 Karakter van de herdenking
- 4 Moment
- 5 Projectteam en taakverdeling
 - Team volledig?
 - Rol partners?
- 6 Planning overlegmomenten
- 7 Doelen/actiepunten voor volgende overleg

Format draaiboek

Datum/tijd	Actie	Wie	Aanspreekpunt	Waar	Deadline	Voltooid	Opmerkingen

Dit format kan gebruikt worden voor de dagen voorafgaand aan de herdenking. Voor het programma dient een zelfde format, met uitzondering van de kolommen 'deadline' en 'voltooid'. Het draaiboek kan bij de besprekingen steeds als uitgangspunt dienen.

bijlage 2 Checklist programma

Dagvoorzit(s)ter

- Opties
- Toezeggingen
- Afspraken

Sprekers

- Opties
- Toezeggingen
- Afspraken

	Tekst ontvangen	Tekst gecheckt	Tolk nodig
Spreker 1			
Spreker 2			
Spreker 3			
(Spreker 4)			

Muziek

- Opties
- Toezeggingen
- Afspraken
- Uitvoering en benodigheden
- Titels en timing

Namen Voorlezen

Wie	Moment	Spelling gecheckt	Uitspraak gecheckt

Ritueel

- Opties
- Raadplegen
- Adviezen
- Beslissing

bijlage 3 Checklist locatie

Ruimte en faciliteiten

- Ontvangstruimte/lobby
- Diverse zalen
- Zitplaatsen voor alle genodigden
- Zaal voor opvang of parallel programma voor kinderen
- Perslocatie
- Garderobe
- Catering (mogelijk verschillende punten)
- Sanitaire voorzieningen
- EHBO-post
- Gebedsruimte / stilteplek

Veiligheid

- Veiligheidsinspectie brandweer
- Vergunningen
- Evacuatieplan
- EHBO team
- Beveiligingsbeleid
- Registratie personeel

Parkeerplan

- Parkeerlocaties en (begeleiding van) pendeldiensten
- Gereserveerde parkeerplaatsen
- Plek voor persvertegenwoordigers
- Toezicht op de parkeerplaats
- Bewegwijzering naar parkeer-gelegenheid

Zaal

- Decor
- Katheder
- Aandachtspunt
- Plek voor bloemstukken
- Geluid
- Licht
- Plek voor muzikanten
- Opstelling

Toegankelijkheid

- Meerdere ingangen
- Rolstoeltoegankelijk
- Speciaal vervoer
- Verkeersmaatregelen

bijlage 4 Checklist Media

- 1 Actuele perspagina op de website
- 2 Registratie vooraf van aanwezige pers
- 3 Persvak inrichten

Afspraken:

- Legitimatie
- Plaats
- Zichtbaarheid
- Herkenbaarheid
- Begeleiding
- Manier van in beeld brengen getroffen
- Benadering getroffen
- Maken en gebruiken beeldmateriaal
- Toepassing gedragscode binnen en buiten de locatie

- 4 Aanspreekpunt en begeleiding op de dag zelf
- 5 Proefdraaien cameraploeg

